

AJALOO LINE AJAKIRI



N^o 3 **1929**
KAHEKSAS AASTAKÄIK

T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

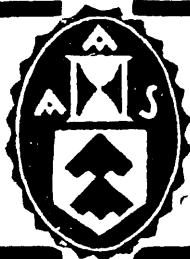
E. BLUMFELDT / A. R. CEDERBERG / P. HALISTE
R. KLEIS / H. KRUS / J. KÖPP / O. LIIV / H. SEPP

S I S U :

	Lk.
Saaremaa haridusolud Põhjasõja ajal. A. Soom	121
Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. (Järg). H. Sepp	133
Eestimaa talunikkude palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a. O. Liiv	156
Uuemaid uurimusi Läti vanema rauaaja kohta. M. Schmiedehelm .	166
Varia	172

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

CP 5099



Saaremaa haridusolud Põhjasõja ajal.

Eesti rahva kirjaoskuse ja ühes sellega kogu hariduse arengu algust tuleb otsida Rootsi ajast. Küll ei anna rahvaharidustöö Eestis XVII sajandi esimesel poolel veel kuigi mainimisväärseid tagajärgi, sest selle eest hoolitsemine lasub ainult väheste vaimulikkude õlul. Positiivsemate tulemusteni jõutakse selles suhtes alles sama sajandi lõpul, mil Rootsi uuendusmeelne valitsus asub agaramalt selle ülesande juurde. Ühtlasi jäävad need XVII sajandi viimaste aastakümnete saavutised pikemaks ajaks haripunktiks sel alal, sest peatselt lahtipuhkev Põhjasõda hävitab õige põhjalikult senise vaevarikka töö tulemused.

Põhjasõjale järgnev ajastu ei osutunud katkenud töö jätkamisel enam niivõrra soodsaks kui eelmine. Saaremaal, mida Põhjasõda otsekoheselt puutus hoopis vähemal määral, oli olukord selles suhtes siiski võrdlemisi parem kui mandril. Siinsed haridusolud enne Põhjasõja algust sarnanesid üldiselt Liivimaa omadele¹⁾. Hariduse edendamise eest hoolitsesid siin samuti kui mandrilgi esijoones vaimulikud, kes leidsid toetust Rootsi valitsuse poolt. Seejuures ei saa vaikides mööduda viimasest Saaremaa superintendendist Gabriel Skraggest, kes kandis erilist hoolt nii kirikliku elu kui ka hariduse edendamise eest. Teadete puudusel ei ole võimalik jälgida kogu haridustöö käiku Rootsi valitsuse ajal; nii jääb väheste andmete najal saadud pilt veidi katkendlikuks. Loomulikult algas siin haridustöö enam-vähem analoogiliselt rahvahariduse arengule Liivi- ja Eesti-

¹⁾ G. O. F. Westling töös „Mittheilungen über den Volksunterricht in Estland 1561—1710“ (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, V, lk. 240 ja 243) arvab, et see oli paremas seisundis kui Eestimaal.

maal, kus asja algatajaks olid kirikuõpetajad köstrite kaasabil²⁾. Et kihelkonnad olid võrdlemisi laialdased ja kirikuõpetajad ise, olles suuremalt osalt välismaalt pärit, mõistsid eesti keelt vaevaliselt, ei võinud see töö anda nimetamisväärt tagajärgi. Talupoegadest köstrid sageli olid kirjaoskamatud, ja kus nad oskasidki lugeda, takistas neid mõisa töö noorsoo õpetamises³⁾. Köstrite instituut oli Saaremaal Rootsi valitsuse ajal kindlasti olemas, sest kohe Saaremaa vallutamise järel leiame, et igas kihelkonnas on olemas köstri maa. Mõnes kihelkonnas on seda $1\frac{1}{2}$ adramaad, mõnes $1\frac{1}{4}$ ⁴⁾.

Kas siin katset on tehtud köstrite kaudu talulapsi õpetada, pole teada; kuid XVII sajandi lõpul leiame köstri kõrval ametis olevat veel n. n. eespalujad ehk palujad (Vorbeter, Beter). Kuningas Karl XI kirjast Saaremaa maapealik Örnkloule 13. sept. 1692 on näha, et säärane eespalujaks ehk koolmeistriks määratud talupoeg rändas külast külla ja õpetas talurahvast⁵⁾. Westling mainib⁶⁾, et sääraseid eespalujad ei olevat raamatust lugeda osanud, kuid osanud selle eest palju peast ja õpetanud seda ka oma õpilastele. Kui palju ja millisel alusel neile palka makseti ja kuidas oli lugu nende kohustustega mõisa vastu, selle kohta puuduvad teated. Võib arvata, et nad teotseisid just talveiti, s. t. ajal, mil suuremad mõisa- ja talutööd olid seismas. Palgana võib ainult viljamaks taludest arvesse tulla. Selle oletuse kasuks räägib asjaolu, et hiljemini⁷⁾ said nii päriskoolmeistrid kui ka nende asemele ametisse pandud talupoegadest eespalujad igast talust ühe külimitu teravilja. Ka mainitakse 1695. a. koolikorralduses⁸⁾, et rüütelkond olevat lubanud koolmeistritele palgalisaks ühe külimitu teravilja iga adramaa pealt. Võiks arvata, et rüütelkond lubas siin sama maksu, mis oli juba tarvitusel kas kõigis või osas kihelkonnis.

Päris korralikkude koolide asutamisega tehakse Saaremaal algust tublisti hiljemini kui mandril. Liivimaal võib koolide asutamise algust

²⁾ N. n. preestrite privileegiumis, mis kuningas Karl XI poolt 1. novembril 1675 uuesti kinnitatud, mainitakse köstrite instituuti kui vana sisseseadet (punkt 4). Samas tehakse piiskopele ja superintendentidele ülesandeks köstriteks ametisse panna sääraseid isikuid, kes oma otseste ülesannete kõrval võiksid igas kihelkonnas ka noortsugu lugema ja kirjutama õpetada (punkt 7).

³⁾ Selle üle leidub kaebusi Vene valitsuse algusajalt. Nii ei saa Jamaja eespaluja mitte ainult lapsi õpetada, vaid on takistatud ka pühapäeval jumalateenistuse pidamises. Jamaja visitatsiooniprotokoll a. 1716. RKA (= Riigi Keskarhiiv).

⁴⁾ Saaremaa visitatsiooniprotokollid aastaist 1716—1722, RKA.

⁵⁾ Westling, op. cit., lk. 240 ja 249, märkus 27.

⁶⁾ Ibid., lk. 249, märkus 27.

⁷⁾ Saaremaa visitatsiooniprotokollid aastaist 1716—1722, RKA.

⁸⁾ Saaremaa maapealik Örnklouu kiri 24. sept. 1695 Kärla kihelkonna mõisnikkudele, RKA.

otsida aastaist 1684—1685. Eestimaal areneb asi aeglasemalt, kuid siingi leiame esimese kooli juba 1684. aastal⁹⁾). Sellest ajast alates areneb Eestis kooliasjandus kiirel sammul, kusjuures Liivimaa esirinnas sammub: siin puuduvad 1692. aastal ainult veel üksikuis kihelkonnis koolid¹⁰⁾). Saaremaa jääb ses suhtes Liivi mandrist kaugel maha, sest alles 1695. a. tehakse seal valitsuse poolt koolide asutamisega algust. Kirjast kammerkolleegiumile 17. apr. 1695¹¹⁾) on näha, et Saaremaal lubatakse muretseda koolmeistritele elumajad ja kroonu maatagavarast 2¹/₂ adramaad maad, sellest igale koolmeistrile 1¹/₂ adramaad. Sel kombel oleks saanud niiviisi viis kooli maaga varustatud. Sama aastal kästakse kuningliku käskkirja kaudu¹²⁾) igas kihelkonnas koolmeister ametisse panna. See korraldus anti maa-pealik Örnklou poolt Saaremaa mõisnikkudele teada. Nagu näha Örnklou kirjast Kärla kihelkonna mõisnikele 24. sept. 1695¹³⁾), kästakse kõigi kirikute juures, nii seal, kus talupojast eespaluja olemas, kui ka seal, kus see puudub, viimaste asemele ametisse seada koolmeistrid, kes lugeda ja kirjutada oskavad, et nad võiksid õpetada talulapsi lugemises kui ka kõiki (s. t. kogudust) palvetamises.

Nende elukorteri ja ülespidamise jaoks antakse neile 1¹/₂ adramaad talumaad ühes talupoja tööjõu ja maksudega (Gerechtigkeit) ja peale selle veel 1¹/₂ adramaad talupoja tööjõudu (1¹/₂ Hacken mit der blossen Arbeit). Lisaks sellele on rüütelkond lubanud (desto besseren subsistence) ühe külimitu teravilja igalt adramaalt, milline maks tuli kanda ka kroonumõisatel. Koolimajad pidi kogudus ehitama. Selleks kästakse samas käskkirjas mõisnikele ehitusmaterjal varakult kokku vedada, et järgmisel, s. t. 1696. a., kevadel ehitus võiks alata. Koolmeistritele määratud vili kästakse veel samal aastal sisse nõuda, et kutsutud koolmeistritel, kui nad pärale jõuavad, oleks millega end toita. Kas see korraldus üldiselt kohe tagajärgi andis, pole teada. Kihelkonnal vähemalt astub sel aastal keegi Fr. Joh. Wenzell ametisse¹⁴⁾). 1706. a. on Jaani ja Karja kihelkonnas mõlemas saksa nimedega koolmeistrid ametis¹⁵⁾).

Samadest allikatest, kust teated koolmeistrite üle pärit, saame väikese pildi ka õpetegevuse kohta rahva keskel. Karja koolmeister

⁹⁾ Westling, op. cit., lk. 241.

¹⁰⁾ Westling, op. cit., lk. 243.

¹¹⁾ Westling, op. cit., lk. 250, märkus 41.

¹²⁾ M. Körber, Bausteine zu einer Geschichte Oesels, Kuressaare 1885, lk. 287.

¹³⁾ Saaremaa konsistooriumi arhiiv, RKA.

¹⁴⁾ Wenzelli kirjast Saaremaa revisjonikomisjonile 16. veebr. 1724 on näha, et ta 15 aastat enne katku kihelkonnale koolmeistriks tulnud, mis aja jooksul üks 1¹/₂ adramaad talupoeg kõik ta töö teinud. Saaremaa revisjonikomisjoni arhiiv, RKA.

¹⁵⁾ Jaani ja Karja visitatsiooniprotokollid, RKA.

Jakob Roth kaebab superintendent Skraggele, et kogudus olevat kangekaelne ja ei tahtvat lapsi kooli saata, ehkki kirikuõpetaja olevat neid küll pea kõigis jutlustes noominud. Samuti puuduvat koolimaja. Kogudus oskavat kirikukatsumise puhul väga halvasti palveid ja viit peatükki lugeda. Samuti ei oskavat kogudus laulda, nii et superintendent tarvilikuks peab kogudust manitseda „hulumise“ pärast (Wegen Gehäul) laulmise juures. Jaani kihelkonnas puuduvat koolimaja. Koolmeister Michael Glaes elavat vanas rehes, õpetades sealsamas lapsi. Lugejate ja koolilaste nimed on visitatsiooniprotokollis loendatud, arvult 12, nende seas 3 koolilast. Kirikukatsumisel oskavat keskealised ja noored 10 käsku ja usutunnistust ühes Martin Lutheri seletustega võrdlemisi hästi, nii et superintendent olevat tagajärgedega rahul. Selle kirikukatsumise ajal annab superintendent Skragge vastava hinna eest aabitsaid ja katekisme kirikuõpetaja kätte noortele välja jagamiseks. Karja kihelkonnas jagatakse sel korral välja 15 aabitsat ja 1 katekismi; 5 aabitsat ja 9 katekismi võtab kirikuõpetaja enda kätte välja jagamiseks. Jaani kogudus saab selkorral 10 aabitsat ja 5 katekismi. Aabitsa hinnaks on 3 „weissen'it“ ja katekismi hinnaks — 10 „weissen'it“¹⁶⁾. Koolimajade muretsemise üle peab Skragge kiriku eesistujate ja vöörmündritega nõu, lubades nende saamiseks maapealiku juures samme astuda.

Tagajärgi see püüe vist ei andnud, sest veel 1716. a. puudub Karja kihelkonnas koolimaja, kusjuures samuti ei mainita, et see oleks sõja ajal hävinud. Jaani koolimaja ehitus oli juba sel ajal küsitav, sest samal ajal oli Jaani kihelkonnal kiriku ehitamine pooleli ja kogudus lubab koolimaja ehitada peale kiriku valmisaamist. Ehitusmetsa puudumine, mida Jaani talupojad esitavad takistava põhjusena, ei tarvitse paljaks ettekäändeks olla, sest 1710. aasta järel on Saaremaal üldiselt suur puudus nii kütte- kui ka ehitusmetsast¹⁷⁾.

Kust koolmeistrid Saaremaale ametisse võeti, ei ole teada; samuti ei tea meie, kas nad, olles sakslased, valdasid tarvilikul määral eesti keelt. Maapealik Örnklou ringkirjast 24. sept. 1695 paistab, nagu oleks koolmeistrid juba kutsutud või välja kirjutatud, sest selles seisab lause: „Wenn die verschriebene Schulmeister ankommen“. Samuti torkab silma, et kiirustatakse nende palga sissenõudmisega, kästes seda teha veel samal sügisel. Forselius'e esimesest koolmeistrite-seminarist olid nad küll vaevalt pärit, sest teatavasti valmistas viimane talupoisse koolmeistriteks ette. 1710. a. järel, mil koolmeistritena esinevad samuti sakslased, oskavad need kõik saksa keele kõrval ka eesti keeles lugeda. Kirikukatsumisprotokolles 1716. ja

¹⁶⁾ Nimetatud katekismid ja aabitsad on Tallinnas Brendeckeni juures trükitud, 1706. a. visitatsiooniprotokollid, RKA.

¹⁷⁾ Eriti torkab see silma 1724. a. revisjoni puhul. Saaremaa revisjoni-komisjoni protokollid, RKA.

1721.—1722. aastaist ei leidu ühtki kaebust koolmeistrite eesti keele mitteoskamise kohta. See asjaolu lubab oletada, et koolmeistrid olid kohalikkude saksa elanikkude seast, kes asusid käsitöölisena siinseal mõisate maa-alal ja olid eesti keelega tuttavad. Saaremaa revisjoniprotokolles on saksa käsitöölisi loendatud mitme mõisa all¹⁸⁾. Asjaolu, et selleaegsed koolmeistrid ei oma tarvilikku eelharidust — vähemalt 1716. ja 1721.—1722. a. visitatsiooniprotokollide järgi ei oska ükski neist kirjutada — kõneleb eeltoodud arvamuse kasuks.

Sellega piirduvad teated kooliasjanduse kohta Rootsi valitsuse ajast. Kuna veel mitmes kihelkonnas puudusid koolimajad ja koolitöö üldse algas hiljemini kui mandril, siis ei või arvata, et kooliasjandus siin oleks tõusnud Eesti- ja eriti Liivimaa tasapinnani. Selle eest võis see jätkuda veel Põhjasõja ajal mitmed aastad, — ajal, mil mandril see täiesti katkes sõjategevuse tagajärjel. Laevastiku puudumise tõttu ei saanud venelased saartele ette võtta sõjalisi retki. Alles 1710. a. kisti Saaremaa sõjakeerdu ja ka siis hoopis lühikeseks ajaks. Saaremaa kohta teame ainult ühe paaripäevalse retke, mis võeti ette vene kasakate poolt 1710. a. märtsikuu alul üle jää ja ulatus Muhust Sõrve poolsaareni¹⁹⁾. Selle retke tagajärjed ei olnud siiski kaugeltki nii kohutavad, kui samalaadiliste rüüsteretkete tagajärjed mandril, kus maa tehti sõna tõsisel mõttes lagedaks. Vene vägede tulekul sama aasta septembri keskpaigas ei olnud sihiks rüüstamine, vaid maa heitmine Vene valitsuse alla, mis sündis ilma vastuhakkamiseta. Rüüstamisest sel puhul kuulda ei ole²⁰⁾, põhjalikum oli aga katku hävitustöö. Mõõda minnes märgime ära, et Kuressaares jäi katkust ainult 11 kodanikku järele²¹⁾ ja 14 Saaremaa kirikuõpetajast ainult 4 (kuna neistki 2 mujale läksid). Peab arvama, et katk tegi samasugust harvendustööd ka koolmeistrite seas, kuigi andmed on selle kohta väga puudulikud. 1719. a. teatab kirikuõpetaja Holm²²⁾, et Anseküla ja Jamaja eespalujad (koolmeistrid) mõlemad katku on surnud. Samuti on 1716. a. Karjas teine koolmeister kui 1706. a. visitatsiooniprotokollis nimetatud. Kihelkonna

¹⁸⁾ Näit. on 1715. a. revisjoni järgi Paju mõisa revisjoninimestikus kolm sakslast, kes mõisale maksu maksavad, Lahetaguse mõisas — üks vana saksa kangur, Loona mõisas — üks kangur j. n. e. Saaremaa revisjonikomisjoni arhiiv, RKA.

¹⁹⁾ Nimetatud retke kohta leidub õige palju lühikesi teateid Saaremaa arhiives, muuseas Sere mõisa inventaariumis 9. maist 1712. Vt. selle kohta: Saaremaa majandusvalitsuse arhiiv, RKA, K ö r b e r, Bausteine, lk. 323, K ö r b e r, Oesel einst und jetzt, II, 1899, lk. 49—50, 213.

²⁰⁾ Märtsikuu ettevõetud retke kohta on selleaegsetes kirjavahetustes ja aruannetes seevastu võrdlemisi palju vastavaid teateid.

²¹⁾ Kuressaare linna protokolliraamatu sissejuhatus apr. 1712, RKA.

²²⁾ Kirikuõpetaja Holmi kiri Saaremaa konsistoriumile 8. juunist 1719, RKA.

koolmeistrist Wenzellist on teada, et ta katku aja üle on elanud. Sellega ka meie teated piirduvadki.

Näib olevat võimalik, et ka teistes kihelkonnis, kus Vene valit-
suse algul on ametis talupojest eespalujad (Valjala, Mustjala),
nad hädakorral ametisse seati katku surnud päriskoolmeistrite
asele, nagu lugu oli Jamajas ja Ansekülas. Kuid meil puudub siiski
alus arvamiseks, nagu oleks Rootsi aja lõpul igal pool koolmeistrid
ametis olnud²³⁾. Mustjala eespaluja Simo kannab eesti nime, kuid
teda kutsutakse siiski koolmeistriks, millist nimetust visitatsiooniproto-
kolles harilikult ei tarvitata talupoegade kohta. Seejuures tuleb pea-
tuda kolme liiki nimetuste juures — köster (Küster), koolmeister
(Schulmeister) ja eespaluja ehk paluja (Vorbeter, Beter). Need nime-
tused võivad vahel eksiarvamiseks põhjust anda, sest nad esinevad
kõik paralleelselt ja sageli tarvitatakse sama inimese kohta pea
üht, pea teist nimetust. Võiks arvata, et eespalujaks nimetatud isikud
Saaremaal on köstrid, sest nende ülesanded kuulusid Rootsi ajal
Eesti mandril õieti köstrile. Küll ei ole teada, kas Rootsi ajal ees-
paluja või koolmeistri kõrval oli igas kihelkonnas köster ametis
või täitis mõlema kohused üks isik, kuid Vene aja alul leidub kihel-
kondi, kus mõlemad ametis ja kus ainult nende puudumisel täidavad
nende ülesandeid kirikumõisa talupojad või koolmeistrid. Iga kiriku-
katsumise ajal küsitakse, kas on ametis koolmeister ja köster.

Neistsamadest visitatsiooniprotokollest näeme aga, kuivõrra eri-
nevad teineteisest koolmeistri ja köstri ülesanded ja palk. Köstri maad
on igal kihelkonnal olemas, mõnes kihelkonnas (näit. Kärlas) $\frac{1}{2}$
adramaa, mõnes (näit. Pöides) $\frac{1}{4}$ adramaa suuruses. Peale maa saab
köster palgaks ühe riigitaalri kiriku kassast. Maad peavad nad ise
harima. Koolmeistrite ehk eespaluja palgaks oli $\frac{1}{2}$ adramaad
maad ühes talupoja tööjõuga ja üks külimiti teravilja — Rootsi ajal
iga adramaa pealt, Vene ajal igast talust. Kuna kooli talupojad,
nagu üldiselt kaevatakse visitatsiooniprotokolles, katku olid surnud,
siis said koolmeistrid mõnes kihelkonnas (Jamajal, Ansekülas) kiriku
kassast kolm riigitaalrit rahapalgana. Muu koolmeister sai kahe
päeva peremeestelt ühe külimiti vilja, nelja päeva peremeestelt —
 $1\frac{1}{2}$ ja kuue päeva peremeestelt — 2. Enamalt jaolt said aga kool-
meistrid Vene ajal ainult viljapalga (nii Karjas, Kihelkonnal ja Kaar-
mal). Ainult Püha koolmeistril olid talupojad suuremõisa piiridest,
kes ta töö tegid. Ainult üksikuil juhtudel tegi koolmeister ise katset
maaharimisega (näit. Kihelkonna koolmeister Wenzell).

Suuremal määral erinevad juba koolmeistri ja köstri ülesanded.
Koolmeistri või eespaluja peamine ülesanne seisab selles, et ta on

²³⁾ Westling väidab visitatsiooniprotokollide andmete põhjal, et veel
aastail 1707 ja 1709 korraldatud visitatsiooni ajal leidunud mandril ja
saartel kihelkondi, kus köster õpetanud talulastele lugemist.

kirikuõpetajal jumalateenistuse juures abiks. Ta peab pühapäeval ühes kogudusega kirikus palvetama ja laulma ja viit peatükki lugema. Kirikuõpetaja puudumise korral — mis oli harilik nähtus sel ajal, kus ühe kirikuõpetaja kohta tuli 2—3 kogudust — pidas koolmeister ka jumalateenistust. Näit. näeme Jamajal eespalujat Vappri Klementi kogudusele viit peatükki ja palveid ette lugevat. Selle kõrval pidi koolmeister ka lapsi õpetama. Nii oli koolmeistri ehk eespaluja esimeseks ülesandeks kirikuteenistus, mis paljudel juhtudel, eriti talupojast eespalujate juures, jäigi ainsaks. Järjelikult täitis koolmeister ehk eespaluja õieti kõstri kohuseid. Seevastu oli viimase ülesandeks kellasad helistada ja pühade ajal kirikukotiga raha korjata, — seega kellamehe tegevus praeguses mõttes. Nii erinevad Saaremaa kõstri ülesanded tunduvalt mandri kõstri ülesandeist. Kõstri ja eespaluja (koolmeistri) vahel tehakse harilikult kindlat vahet. Ainult ühel juhul²⁴⁾ nimetatakse üht ja sama isikut ühes kohas eespalujaks, teises — kõstriks; kuid selgub, et mainitud isik sel ajal tõepoolest täitis mõlema kohuseid. Täiesti identseina esinevad nimetused „Vorbeter“, „Beter“ ja „Schulmeister“, esinedes sageli võrdseina ühes ja samas dokumendis. Kuigi 1695. a. alates seati ametisse koolmeistrid, on viimased rahva seas ikkagi pärandanud „eespaluja“ nime. Nimetus „koolmeister“ esineb rohkem ametlikes dokumentides — visitatsiooniprotokolles, konsistooriumi kirjades j. m. See nimetus ei võinud 1695. aasta järel jälle ainult Vene ajal uuesti tarvitusele tulla. Anseküla ja Jamaja kirikuõpetaja Holm oma kirjas konsistooriumile²⁵⁾ nimetab, et Anseküla ja Jamaja eespalujad olevat mõlemad katku surnud. Viimased aga pidid olema Rootsi ajal ametisse seatud koolmeistrid. Samuti kui visitatsiooniprotokolles peaaegu reeglina nimetatakse sakslasist koolmeistreid „Schulmeister“, ei tarvitata neis sama nimetust harilikult talupojast asetäitjate kohta, keda kutsutakse „Vorbeter“. Kahtlus tekib siin ainult Mustjala koolmeistri puhul, kes kannab eestikeelset nime Simo ja keda nimetatakse ometi koolmeistriks nii 1716. a. kui ka 1721. a. visitatsiooniprotokollis. Jamaja talupojast koolmeistrit kutsutakse 1716. a. visitatsiooniprotokollis eespalujaks, sakslast Jakob Beckerit, kes 1721. a. ametis oli, aga — koolmeistriks. Erakirjades säärast vahet ei tehta: samu koolmeistreid kutsutakse mõnes kirjas ka eespalujaks.

Koolmeistriteks võisid olla eeskätt mõisa kohustustest vabad inimesed, milline asjaolu võimaldas neil täielikult anduda oma tegevusele. Vabu talupoegi, kes oleks ühtlasi osanud lugeda ja kirjutada, oli vaevalt saadaval. Nii näeme koolmeistreina kihelkonnis teotsevat

²⁴⁾ R. Radingu kirjas Saaremaa konsistooriumile 1. veebr. 1716 nimetatakse Rihhe Jürgen Anseküla eespalujaks, J. Raschau kirjas Saaremaa konsistooriumile 13. maist 1718 aga — kõstriks. Mõlemad kirjad RKA-s.

²⁵⁾ Holmi kiri 8. juunist 1719 Saaremaa konsistooriumi arhiivis, RKA.

peaaegu ainult sakslasi. Visitatsiooniprotokollide põhjal oskavad nad küll lugeda nii oma emakeeles kui ka eesti keeles, kuid kirjutada ei oska neil aastail ükski Saaremaa koolmeistreist. Koolmeistrite puudumisel tarvitatakse eestlasist eespalujaid. 1721.—1722. aasta visitatsiooni ajal on peaaegu kõigis kihelkonnis sakslasist koolmeistrid ametis: Jamajal — Jakob Becker, Kaarmal — Claus Fr. Stamm, Kihelkonnal — Joh. Wenzell, Muhus — Joh. Reinhold Polock, Pöides Peter Lang, Pühas — Joh. Cruse. Karja kihelkonnas on 1716. a. ametis Barthold Habicht (1721. a. kohta puuduvad teated).

Jaani kihelkonna kohta leidub teateid alles 1729. aastast. Siin on koolmeistriks siis Peter Lang, kes ennemalt ametis olnud Pöides. Talupojast eespalujaid leiame 1721.—1722. a. ainult Ansekülas ja vististi ka Mustjalas. Valjalast on teated ainult 1716. aasta kohta, mil seal oli ametis talupojast eespaluja Jörssi Lass. Jamajal on 1716. a. veel ametis talupojast eespaluja Vappri Klement, kuid 1721. a. leiame tema asemel juba sakslase. Visitatsiooniprotokollis ei leidu mingisuguseid kaebusi sakslasist koolmeistrite keeleoskamatuses või asjatundmatuse kohta. Nii peame arvama, et nad said oma ülesannetega paremini toime kui eestlasist koolmeistrid, kelledele mõisa töö tegi sageli takistusi ametikohuste täitmisel. Viimased ei olevat osanud sageli raamatust lugedagi. Näit. lugenud ja laulnud Anseküla eespaluja Pütingi Jüri koguduse ees peast, nagu ta noores eas õppinud²⁶⁾. Vististi oli see sama Pütingi Jüri, kes põhjustas Anseküla ja Jamaja kirikuõpetaja Holmi kaebuse konsistoriumile: Anseküla eespaluja, kes lugevat kogudusele peast ette, tegevat seda niivõrra valesti ja segaselt (falsch und confuse), et peaaegu keegi ei oskavat tema järgi paluda ega kosta²⁷⁾. Kohe oma ametisse astumise alul seadis Holm kohasema eespaluja Anseküllä ametisse, nagu seda ka näeme 1721. a. visitatsiooniprotokollist.

Nagu öeldud, oli talupojast koolmeistritele mõisa töö suureks takistuseks. Jamaja eespaluja Vappri Klement teatab 1716. a. visitatsiooni ajal, et ta ei saavat mõisa töö pärast küldes lapsi õpetada, kuid kirikuõpetaja puudumisel lugevat ta kogudusele viit peatükki. Järgmise aasta alul kaebab sama Klement konsistoriumile²⁸⁾, et ta ei olevat saanud pühapäeviti kirikus jumalateenistust pidada, sest ta saadetud mõisast Pärnu voori. Tema äraolekul (sel ajal puudus Anseküla kihelkonnas kirikuõpetaja) ei olevat jumalateenistust üldse peetud. Kui kaua Pärnu teekond kestis, ei ole teada; kuid on näha, et konsistorium võttis asja väga tõsiselt ja saatis 17. jaan. 1717 Sere

²⁶⁾ Anseküla visitatsiooniprotokoll aastast 1716, RKA.

²⁷⁾ Holmi kiri Saaremaa konsistoriumile 8. juunist 1719. Saaremaa konsistoriumi arhiiv, RKA.

²⁸⁾ Konsistoriumi kontsept-protokoll 1717. a., RKA.

mõisa omanikule kirja, tehes ettepaneku, et eespaluja alati kohal peaks olema ja tema aastatöö võiks kirikukassast välja maksta. Kirjavahetusest ei selgu, kas Sere mõisaomanik pr. Minies tuli konsistooriumi soovile vastu, kuid 1721. a. leiame siin eespalujana juba sakslase Jakob Beckeri.

Ainult Kärla kihelkonnas puudus koolmeister täiesti nii 1716.—1717. a. kui ka 1721.—1722. a. visitatsiooni aegu. Jaani kihelkonna kohta puuduvad teated sellest ajajärgust. Küll on viimases 1729. a. koolmeister (Peter Lang) ametis; samuti leiame Rootsi valitsuse lõpul, 1706. a., siin kellegi Michael Clais'i koolmeistrina teotsevat.

Seega näeme, et enamikus Saaremaa kihelkonnist olid korralikud koolmeistrid ametis. Kus need puuduvad, täidavad nende aset lugeda oskavad talupojest eespalujad, kes küll ei suuda mõisa töö pärast lapsi õpetada, siiski aga täidavad teise osa oma kohustisist, s. t. kirikuteenistuse. Ainult ühel juhul osutub viimane täiesti kõlbmatuks, kuid sealgi seab ametisse astuv kirikuõpetaja kohe tema asemele kohasema isiku. On püüe talupojest eespalujaidki päris koolmeistritega asendada, kus see võimalik, nagu seda Jamaja suhtes nägime. Ka leidis talupoegade seas isikuid, kes ise pakkusid end eespalujaks. Näitena võiks tuua varemini nimetatud Vappri Klementi, kes hästi toime sai oma ülesannetega, pidades kirikuõpetaja puudumisel jumalateenistustki²⁹⁾.

Hoopis halvem oli lugu koolimajadega, mis puudusid paljudes kihelkonnis hoopis. Selle nähtuse põhjuseks ei saa pidada sõja hävitustööd, sest ei leidu ühtki märkust koolimajade põletamise kohta sõja ajal, vaid need jäid kindlasti juba Rootsi ajal, vaatamata valjudele eeskirjule ja lubadusile, ehitamata. Kahes kihelkonnas, kus on säilinud rootsiaegsed visitatsiooniprotokollid, nimelt Jaanis ja Karjas, puuduvad koolimajad 1706. a. mõlemas. Jaani kihelkonna talupojad vabandavad 1706. a. end ehitusmetsa puudumisega. Mõisnikud lubavad koolitoa alles siis ehitada, kui kiriku ehitus lõpul. Karja kogudus lubab 1706. a. superintendent Skraggele veel samal aastal ehitust alata. Koguni pingid (Bauerstühle) lubatakse sellele muretseda³⁰⁾. Ometi puudub veel 1716. a. Karja kihelkonnas koolimaja. Jaani kihelkonnas, kus kiriku ehitus oli pooleli ja ehitusmaterjali puudus andis end tunda, võis see samuti ehitamata jääda. 1710. a. järel on kirikukatsumise puhul kaebused koolimajade puudumise üle üldised. Kuipaljudes kihelkonnis leidsid sellekohased koolimajad, ei ole teada. Ainult ühel juhul esineb märkus säärase olemasolu kohta. Nimelt olevat Kihelkonna kirikuõpetaja 1716. a.

²⁹⁾ Jamaja visitatsiooniprotokoll 1716. aastast, RKA.

³⁰⁾ Jaani ja Karja visitatsiooniprotokoll 1706. a., RKA.

visitatsiooniprotokollil teatel ise koolimaja ehitanud³¹⁾. Kõige paremal juhul võis Saaremaal olla 3—4 koolimaja. Nimelt ei esita Muhu ja Kaarma koolmeistrid kaebusi koolimajade puuduse üle ja samuti puuduvad üldse teated paarist kihelkonnast. On loomulik, et talupojast eespalujad (Ansekülas, Valjalas, Mustjalas[?]) ei kaeba koolimajade puuduse üle: ei ole ju neil selle järgi tarvidustki, sest nad ei saa ääta koolmeistri kohuseid ja elavad oma talu maal. Kärlas ei ole koolmeistrilki, Jaani kohta puuduvad visitatsiooniprotokollis teated. Andmeid koolimajade pudumise üle leidub nelja kihelkonna kohta (Jamaja, Karja, Kihelkonna, Põide). Vististi puudub koolimaja ka Püha kihelkonnal, sest koolmeister Cruse palub 1717. a. visitatsiooni ajal, et ta asetataks kirikumaale: seni olevat ta asunud kapten Gullenstube maal. Arvatavasti ei võinud tal seal korralikku koolimaja olla.

Koolimajade puudus tegi koolitöö eriti raskeks; vähemalt korralikust koolist, nagu Rootsi valitsus soovis selle sisse seada, ei saanud neil ajul juttugi olla. Koolmeistrite elukorterid, mis asusid kas mõisa või talu rehes, olid sageli viletsamad talupoegade suitsuonnidest. Kihelkonna koolmeister Joh. Wenzell elas kuni 1716. a. talu rehes, samuti Põide koolmeister³²⁾. Ainukese allikais mainitud koolimaja kohta, mille kirikuõpetaja Kihelkonnal olevat lasknud koolmeistrile ehitada, puuduvad lähemad teated. Korralikku koolimaja üles ehitada võis kirikuõpetaja omal jõul küll vaevalt, sest kirikuõpetajate sissetulekud olid noil ajul sageli õige viletsad. Koolimaja pidi ühtlasi koolmeistrile elumajaks olema; küll ei olnud selles koolmeistril enda jaoks eri tube. Karja koolimaja ehituse puhul 1706. a. kõneldakse pinkidest (Bauerstühle). Et koolmeistrid olid enamasti sakslased, siis kujutasid nad vististi koolimaja endile veidi paremana ette kui talumaja. 1716. a. ütleb Kihelkonna koolmeister, et tal ei olevat saksa elukorterit (deutsche Wohnung). Tavaliselt nimetatakse koolimaja „Schulhaus“ ja „Schulmeister Haus“.

Sama kasinad on teated õppetegevuse enese kohta. Kirikukatsumise protokollis leiame selle kohta ainult lühikesi märkusi. Mõned talupojast eespalujad kaebavad, et nad ei saavat lapsi õpetada mõisa töö pärast, või jälle teatavad koolmeistrid, et nad oma tasu õppetöö eest olevat korratult saanud. Ainult 1716. a. Kihelkonna visitatsiooniprotokollis on lühike märkus, et koolis ainult neli last käib, kusjuures kogudust manitsetakse lapsi kooli saatma. Westlingi teatel³³⁾ seisis kooliõpetus sel ajal Eesti- ja Liivimaal peaaesjalikult

³¹⁾ Koolmeister kaebab 1716. a. visitatsiooni ajal, et tal puuduvat „saksa elukorter“ ja ta elavat talupoegade rehetuas. Nüüdne kirikuõpetaja olevat ehitanud talle maja. Kihelkonna visitatsiooniprotokoll 1716. a., RKA.

³²⁾ Rootsi ajal ka Jaani koolmeister, 1706. a. visitatsiooniprotokoll, RKA.

³³⁾ Westling, op. cit., lk. 246.

päheõppimises, laulmises ja usuõpetuses. Saaremaal jagab superintendent Skragge 1706. a. visitasiooni ajal noorsoole katekisme ja aabitsaid välja, mis loomulikult võisid arvesse tulla ka kooliraamatuina. Körberi teatel ³⁴⁾ teeb Skragge korralduse, et noorsugu õpiks koolis lauluviise, kusjuures tarvitusele võetakse 1702. a. trükitud lauluraamatud. Seni ei olevat Saaremaal mingisuguseid lauluraamatuid olnud: kirikuskäijad teadnud laulud peast. Et Skragge korralduse tegi lauluõpetuse kohta koolis, on õige tõenäoline ³⁵⁾. Nimelt selgub 1706. a. Karja visitatsiooniprotokollist, et Skragge peab koguduse laulmist väga puudulikuks, ja ta näib samuti koolikorralduse eest erilist hoolt kandvat. Siiski tundub küsitavana, et Saaremaal lauluraamatuid seni ei oleks üldse tarvitusel olnud: olid ju eestikeelsed lauluraamatud juba XVII sajandi keskpaigu olemas. Westling arvab, et Heinrich Stahli lauluraamat tema kodu- ja käsiraamatu teises osas tarvitusel oli nii Eesti-, kui Saaremaal kui ka Liivimaa eesti osas ³⁶⁾. Samuti leidnud Georg Salemanni 1656. a. trükitud lauluraamat Eesti-, Liivi- ja Saaremaal tarvitamist. Peale nende kahe oli veel teisi lauluraamatu väljaandeid ilmunud. Kuressaare kirikuvaranduste nimekirjas ³⁷⁾ 1716. a. on teiste raamatute seas loendatud ka mitu lauluraamatut: kaks eestikeelset evangeeliumilauluraamatut, üks Peter Fohrens'i oma, üks Kuramaa (muudugi lätikeelne) lauluraamat ja üks uus käsiraamat. Samuti on Kihelkonna kirikuvaranduste nimestikus juttu mingist eestikeelsest käsiraamatust. Võib olla, et kogudusele hangiti alles 1706. a. superintendent Skragge hoolitsemise tagajärjel esmakordselt lauluraamatuid ja et neidki omandasid raamatute kalliduse tõttu ainult vähesed, kuid kirikuõpetajail pidid lauluraamatud juba varemini tarvitusel olema, samuti ka koolmeistrel. On tõenäoline, et üksikuid eksemplare jagati ka rahvale varemini välja. Vene valitsuse alul võisid ainukeste õppe- raamatutena arvesse tulla need Rootsi ajal jagatud katekismid, aabitsad ja lauluraamatud seal, kus need olid säilinud, sest uusi ei olnud võimalik sel ajal saada. Raamatute puudumisel tuli hädakorral leppida ainult koolimajas õppimisega. Kirjutamine aga puudub tolleaegses Saaremaa kooles täiesti, sest ükski koolmeister ei oska ise kirjutada ³⁸⁾. 1724. aastast on säilinud lühike teade õppetegevuse üle

³⁴⁾ Körber, Oesel einst und jetzt, I, 1887, lk. 104—105.

³⁵⁾ Körber, (ibid., lk. 105) mainib, et Skragge olevat 1706. a. teatanud ringkirjas Saaremaa kirikuõpetajaile, et ta olevat tellinud tarviliku arvu aabitsaid, katekisme ja lauluraamatuid, mida ta kavatsavat kirikuõpetajaile välja jagada kogudustele müümiseks.

³⁶⁾ Westling, Mittheilungen über den kirchlichen Cultus in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft, Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, V, lk. 284—285.

³⁷⁾ Saaremaa konsistooriumi arhiiv, RKA.

³⁸⁾ Saaremaa visitatsiooniprotokollid a. 1716 ja 1721—1722.

Kihelkonnal. Nagu selgub koolmeister Wenzelli kirjast³⁹⁾, õpetab ta tema juurde tulnud talunoorsoole katekismi ja palveid. Tal olevat üle 14 talulapse, kellele ta lugemist õpetavat. Kahjuks segatavat aga õppetööd sageli, sest ta pidavat koolitalupoegade puudumise tõttu ise kõik töö ära tegema.

Kui 1716. a. ainult 4 last koolis käis⁴⁰⁾, ja see arv 1724. a. oli tõusnud juba 14 peale, siis selgub siit, et vaatamata raskeile olukorrale koolitegevuses on edu märgata. Meil on teated küll ainult ühe kihelkonna kohta. Kuid kui arvestada asjaolu, et 1720. a. paiku Saaremaal enamas jaos kihelkonnis on koolmeistrid ametis, kes nagu näha vabade isikutena ei olnud mõisa töö läbi takistatud, siis ei ole mingit alust arvamuseks, et haridustöö oleks Põhjasõja ajal jäänud Saaremaal täiesti hooletusse. Seega on J. Eckardti väide, et herrnhutlased Saaremaal olnud esimeseks talurahva õpetajaiks⁴¹⁾, täiesti ekslik: herrnhutlastel on siin teeneid rohkem rahva usuelu süvendamisel⁴²⁾. Küll ei saavutanud koolmeistrid oma töös erilisi tagajärgi, sest suure majandusliku viletsuse tõttu, mida aitasid suurendada veel 1715. a. viljakaldus ja loomataud⁴³⁾, ei olnud paljudel võimalik lapsi kiriku juurde kooli saata. Koolilapsed olid peamiselt kiriku lähemast ümbrusest. Koolitööd takistasid ka mõned teisegi asjaolud. Nimelt ei suhtunud mõisnikud ja riigivalitsus kooli eest hoolitsemisse kuigi heatahtlikult. Samavõrra passiivne kui aadel oli koolitöö edendamise suhtes ka riigivalitsus ja siin ei olnud paranemist märgata aastakümnete jooksul. Alles Katariina II valitsuse ajal hakatakse jälle suuremal määral hoolitsema rahvahariduse eest. Mis puutub koolmeistresse, siis ei olnud nende kvaliteet kuigi kõrge: nagu nägime, ei osanud neist keegi kirjutadagi. Ka esineb kaebusi nende kõlbmatu eluviisi pärast. Püha koolmeister Joh. Cruse olevat näit. niivõrra andunud joomisele, et ähvardatakse ta vallandada⁴⁴⁾. Kärla koolmeistri peale kaevatakse kõrtsi pidamise pärast⁴⁵⁾.

Hoolitsemine haridustöö eest langeb seega tervena vaimulikkude, eriti Saaremaa konsistooriumi ja superintendendi, õlgadele. Kuid ka vähearvuline vaimulik seisus ei võinud neil aastail kiidelda oma ameti kõrgusel seismisega. Vaimulikkude hulgas esineb joodikuid ja tooreid

³⁹⁾ Wenzelli kiri Saaremaa revisjonikomisjonile 16. veebr. 1724, RKA.

⁴⁰⁾ Kihelkonna visitatsiooniprotokoll aastast 1716, RKA.

⁴¹⁾ J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert, Leipzig 1876, lk. 216.

⁴²⁾ Isegi sel alal on neil eelkäijad pietistliku liikumise esindajate näol, milline liikumine puudutas ka Saaremaad. 1708. a. paiku leidub Saaremaa konsistooriumi arhiivis pikem kirjavahetus selle liikumise likvideerimise kohta, RKA.

⁴³⁾ Saaremaa majanduskomisjoni ja majandusvalitsuse kirjavahetus ja aruanded, RKA.

⁴⁴⁾ Püha visitatsiooniprotokoll aastast 1722, RKA.

⁴⁵⁾ 1724. a. revisjoni protokoll, RKA.

inimesi. Kaarma koguduse pastoriks on paar aastat hoopis vähese haridusega isik. Nii piirdub see ring vaid kahe kolme vaimulikuga, peamiselt Saaremaa konsistooriumi liikmetega, kes kiriku ja hariduse edendamisel, vaatamata suurtele takistustele, püüdsid jätkata rootsiaegset suunda.

Kokkuvõttena selgub, et haridustöö Saaremaal kestis edasi kogu pika Põhjasõja ajal. Sõja esimesil aastail, Rootsi valitsuse ajal, võime sel alal koguni tõusu märgata. Vene valitsuse alla saamisele järgnes küll paariaastane seisak, kuid juba 1716. a. kirikukatsumise ajal on enamas jaos kihelkonnis koolmeistrid ametis, kes õpetavad talunoortsugu, vaatamata mittekohastele koolimajadele ja paljudele eluhoiu raskusile ⁴⁶⁾. Kuid kõige suuremad teened Saaremaa rahvahariduse edendamisel on rootsiaegsest vaimust kantud vaimulikudel, nagu üldse haridustöö jätkamine Saaremaa talurahva keskel peale 1710. aasta osutus võimalikuks ainult Rootsi ajast pärit inertsi tõttu, rootsiaegse rahvaharidustöö järelmõjuna.

A. Soom.

Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal.

II

Karl XI aega ei saa Liivimaa talurahva olukorra reformeerimise alal pidada täiesti ühtlase ilmega ajastuks: kahtlemata tuleb siin näit. vahet teha XVII sajandi 80-date ja 90-date aastate vahel. 80-dail aastail oli kuningas Riia maapäevale esitanud ettepaneku parandada Liivimaa talupojaskonna seisundit pärisorjuse kaotamise teel, kuna 90-dail aastail ta tähelepanu siirdus peamiselt talurahva majandusliku seisundi tõstmisele. Esimene suund osutus juhuslikuks ja lühiajaliseks, seevastu aga oli teine visam ja programmi-kindlam ning kestis kuni Karl XI surmani.

80-dail aastail piirdusid Liivimaa talupoegade olukorra parandamisele suunatud kuninglikud üritused peamiselt 27. IV 1681 dateeritud ja Liivi maapäevale esitatud propositiooni 3. punktiga, milles tehti ettepanek talupoegade isiklikuks vabastamiseks. Oma ettepanekut motiveeris kuningas järgmiselt. Ta tahtvat ära kaotada „viletsa orjuse ja pärisorjuse, vana paganusaja jäänuse“, mõnes Rootsi provintsis, eriti Pommeris ja Liivimaal. Selles mõttes olevat ta juba

⁴⁶⁾ Selleaegsete visitatsioonide puhul esinevad alalised kaebused korratu viljamaksu saamise ja talupoegade tööjõu puudumise üle. Saaremaa visitatsiooniprotokollid aastaist 1716—1722, RKA.

ettepaneku teinud Pommeri seisustele. Ta tahtvat pärisorjuse kaotada ka Liivimaa riigimõisais ja lootvat, et Liivimaa rüütelkond teeb selle eeskjuu järgi. Kuninga arvates segavat pärisorjus õigusemõistmist ja häid kristlikke kombeid, sest sellega olevat üks inimene antud teise inimese meelevalle ja tujude alla; ka halvavat pärisorjus huvi asustamise ja armastust maa vastu ja võtvat rahvastiku enamikult lusti ja hoole soovida ja otsida seda, mis puudutab üldist maa heakäiku ²²).

Liivi aadel aga ei soovinud kas või väiksemalgi määral vastu tulla kuninga ettepanekule. Ta tuletas meelde, et katsed Liivi talupojaskonna seisundi parandamiseks olevat tehtud juba varemini, nimelt Poola kuninga Stefan Bathory valitsuse ajal. Aga niipea kui talupojad seda olevat märganud, olnud nad ise kõigest jõust selle vastu ja palunud kuningat, et nad jäetaks vanade tabade ja seaduste juurde. Siis olevat kuningas öelnud: „Phryges non nisi plagis emendantur“, lastagu nad siis jääda puuraidureiks ja veekandjaiks. Nii olevatki nad jäänud oma igivana orjuse juurde ega tahtnud loobuda oma „bosshafte Natur’ist“; kartes sellest vaesust eelistanud nad oma kuritegusid lunastada ennemini nahaga kui rahaga. Ka tulevat karta, et talupojale antav vabadus kihutaks neid igasugu meelevallale ja kuritegudele ja et nad vabadena ikka enam hakkaksid püüdma oma härraseid ära hävitada, täites maa tapmise ja verevalamisega. Et lood nii kujuneksid, see ilmnevat vanadest kurbadest lugudest nii Saaremaal, kus nad kõik sakslased ära tapnud, nii Tallinnas ja Viljandis kui ka viimase Vene ja Poola sõja ajal, mil talurahvas mitte ainult ei olevat tapnud oma vaimulikke ning reostanud ja rüüstanud kirikuid, vaid ka hulga kaupa tunginud aadli mõisatesse, tappes ja põletades hullemini kui vaenlased. Talupojele kaasasündinud põlgus oma härraste vastu ei olevat kaugeltki kadunud: veel hiljuti tunginud nad ühe maa-asuri kallale ja tapnud ta. Talupojaskonna vabastamine kaotaks ka maa konstitutsioonid ja retsessid ning looks olukorra, mil talupoeg ikka ja alati oma härraga saaks protsessima ja alatasa ühe härra juurest teise juurde siirduma, nii et tekiks alalised tülid, rahunused ja õnnetused. Ka hakkaksid nad üle piiri põgenema ja maa jääks selle tagajärjel tühjaks. Ei olevat loota sedagi, et siia võiks meelitada naaberriikide alamaid, kes sama vähe kui siinsedki talupojad olevat harjunud vabaduses elama; pealegi võidavat paktide põhjal võõraid talupoegi välja nõuda, kuna aga siit pagenud talupoegade kui vabade inimeste suhtes ei jäävat enam seda võimalust üle. Aadel palub jätta Liivi talupojad endisesse seisundisse, sest mõisnikud ei omavat nii kui nii nende suhtes enam muid õiguseid kui kodukari ja omandi õigust, ilma milleta aga ükski aadlik ei võivat

²²) C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711, Tartu 1865, lk. 19.

läbi saada, kuna kriminaalseis asjus kuuluvat talupojaskond maakoh-
tute ja õuekohtu alla²³⁾).

Eelmisest selgub, et pärisorjuse kaotamise küsimuses erinesid Rootsi kuninga ja Liivi aadli seisukohad diametraalselt. Kui kuningas talupoja isiklikus vabanemises nägi talupojaskonna kultuurilist tõst-
mist nii vaimlisel kui ka majanduslikul alal, siis rõhutas rüütelkond
oma vastuses säärase katse asjatust ja tagajärjetust, väites, et talu-
pojad ise ei soovivat oma õigusliku seisundi muutmist, vaid tahtvat
jääda aadli peksuõiguse juurde. Ka ei hõlbustavat talupoegade vabas-
tamine õigusemõistmist ega tegevat seda kultuurilisemaks, nagu ku-
ningas arvab, vaid palju enam tekitavat see talupojes aadli vaenu-
likkust ja põhjustavat sellega aadli vastu sihitud kuritööde arvu
kasvamist. Talupoegade vabastamisega kartis aadel sattuda ka majan-
duslikku hädaohtu, sest vaba talupoega ei saaks võõrsile siirdumise
korral enam tagasi nõuda, mille tõttu mõisamaad võiksid tühjaks
jääda. Sellega oli selgunud, et Liivi aadlilt polnud loota nõusolekut
pärisorjuse kaotamiseks ja et aadel pidas oma õiguseid talupoja isiku
suhtes, nii omandi kui kodukari õigust, oma heaoleku paratama-
tuiks tingimusiks.

Varsti võtsidki asjaolud selles küsimuses teistsuguse käigu.
Karl XI ei vabastanud riigimõisate talupoegi pärisorjusest ega esi-
nenud enam säärase nõudmistega ka eramõisate suhtes. Kui hilje-
mini, mõisate redutseerimise järel, asuti jälle talupojaskonna olu-
korra tõstmisele, ei võetud enam lähtekohaks püüet peamiselt ja
esijoones parandada talurahva õiguslikku seisundit, vaid suunati
peatähelepanu tema majandusliku seisundi kindlustamisele. Selleks
püüti kasvatada talupoja huvi tema varanduse vastu ja tõsta kirik-
likkõlblise hariduse andmise teel talurahvast ka moraalselt. Selles
mõttes omab põhjanevat tähtsust Karl XI valitsuse viimne det-
sennium, s. t. aastad 1687-1697.

Talupoja kaitse teostamisele andis otsustava tõuke mõisate tagas-
tamine, mis viis kaugelt suurema enamiku Liivimaa haritud maast
riigi otsesse kasutusse. Maa siirdumine riigi kätte võimaldas ka
talupoegade kaitseeaduste teostamise korra. Nüüd ei olnud kesk-
valitsus selles suhtes enam seotud kohaliku aadli nõusolekuga ega
tarvitsenud maarahva kaitse läbiviimisel enam käia rasket ja okkalist
teed Liivi maapäeva kaudu. Kuningas võis maa riigistamise järel
otseselt anda kohalikke agraarolusuhteid reguleerivaid seadusi ja
määrusi Liivimaa riigimõisate kohta. Ja seda võimalust ei jätnud
ta ka kasutamata.

Talupoja kaitse mõttes huvitavad meid kõige pealt muidugi re-
visjoni jaoks koostatud üksikasjalised instruksioonid — 7. veebru-
aril 1687 antud instruksioon ja selle täiendus — n. n. revisjoni

²³⁾ Schirren, Recesse, lk. 30—31.

memoriaal — 30. jaanuarist 1688²⁴⁾). Need instruksioonid määrasid lähemalt kindlaks revisjoni alla kuuluvad alad ja selle teostamise kuju, sisaldades määrusi selle kohta, kuidas toimida maa hindamisel, kuidas kindlaks määrata maa hindeväärtus, talupoja koormised mõisa, mõisa rendisumma j. m. Talupoegade kaitse seisukohast osutusid need uued seadused just selles mõttes tähtsaks, et maa hindamisega loodi võimalus maksude õiglasemaks määramiseks. Karl XI poolt 21. augustil 1691 kinnitatud instruksioon kuninglikele tulundusasehaldureile Liivimaal pidas ka muu seas silmas järelevalvet talupoegade kaitse teostamise järgi asehaldurite kaudu, ja lõppeks määras 21. märtsil 1696 kinnitatud tulundusreglement üksikasjaliselt kindlaks talupoegade kaitse talu pidamisel, kohustiste täitmisel mõisa vastu, andamite maksmisel ja orjuse õiendamisel kui ka nende kaitse majanduslikes asjus, kaebuste ja muude kohtuasjade puhul²⁵⁾).

Nende seaduste ja määruste andmine toimus aegadel, mis oma ilmelt ja iseloomult erinevad tugevasti üksteisest. Revisjoni instruksioon ja täiendused sellele on kinnitatud aastail, mil Liivi aadel kõigest jõust maapäevadel ja saatkondade kaudu Rootsi võitles reduktsiooni teostamise vastu. Ka sel momendil, mil anti instruksioon tulundusasehaldureile, oli veel võitlus käimas Liivimaa aadli ja kuninga vahel aadli privileegide pärast. Tulundusreglemendi avaldamise momendil oli aga Liivi aadli võim juba murtud ja aadli omavalitsusest järele jäänud ainult vilets vari: maanõunikkude kolleegium, see XVII sajandi aadli hiilgesaavutis, hävitatud, maapäev ise sattunud sõltuvusse keskvalitsusest ja kohalikust kindralkubernerist (kuninga määrus 20. detsembrist 1694).

Talupoegade kaitse seisukohast eriti tähtis tulundusreglement moodustab põhjalikumate teoreetiliste kaalutluste kui ka eelmiste aastate praktiliste kogemuste tulemuse²⁶⁾. Ta sisaldab rea uusi määrusi ja samuti teatava osa ennemini avaldatud määrustest, näit. mää-

²⁴⁾ Mõlemad avaldatud Buddenbrocki töös „Sammlung der Gesetze“, II, I, esimene — lk. 1244—1250, teine — lk. 1251—1270.

²⁵⁾ Nii instruksioon tulundusasehalduritele kui ka tulundusreglement leiduvad Buddenbrocki töös, II, I, esimene — lk. 1223—1243, teine — lk. 1204—1223. Läti uurija A. Schwabe on huvitavas teoses „Grundriss der Agrargeschichte Lettlands“, Riia 1929, Liivimaa rüütelkonna arhiivist kasutanud veel reglementi 15. maist 1691, mida pole trükitud kujul olemas. Nagu näha tema tsiteeringuist, leidub selles peamiselt määrusi talupoegade kohustiste reguleerimise kohta; need langevad olulisis osis kokku tulundusreglemendiga, mis talupoegade kaitse suhtes üldse palju täielikum. Schwabe uurimus, mis tegelikult ilmus (raamatus antud ilmumisaasta — 1928 — on liiga varajane) 1929. aasta kevadel, sai käesoleva kirjutise autorile teatavaks alles selle järel, kui selle kirjutise esimene osa oli juba ilmunud.

²⁶⁾ Tulundusreglemendi taolise määruse tarvidus oli Karl XI-le selge juba 1687. a., mil välja anti instruksioon maahindamise kohta. Juba

rused talupojaskonna majanduslikku jõudu kulutavate üleliigselt priiskavate pulmade kaotamiseks.

Tulundusreglemendi allikaks oli teataval määral juba Liivi kindralkuberner Clas Tott'i poolt 28. jaanuaril 1668 antud ordinants (Cap. VIII)²⁷⁾. Ka kuninga poolt kinnitatud instruksioon tulundusasehaldureile tuleb teatavas mõttes pidada tulundusreglemendi allikaks, samuti ka kindralkuberner J. J. Hastferi plakaat 5. oktoobrist 1693, mis mõisarentnikele keelas ilma tulunduskontori vastava loata asutada uusi veskisid, kõrtse ja uudistalusid (auf heidige, Balcken-, Busch-Länder), et ära hoida riigimõisatele kuuluvate ehitusmetsade hävitamist²⁸⁾. Tulundusreglementi on üle kantud ka osi kuninglikest määrusist metsade kohta 20. aug. 1664 ja kasupuude j. m. istutamise kohta 29. aug. 1664²⁹⁾. Ka on tulundusreglemendi koostamisel arvestatud reglementi 15. maist 1691 ja mitmeid endiseid kohaliku ja keskvalitsuse korraldusi.

Kuningale selgus tulundusreglemendi tarve eriti sagedasist Liivimaa talupoegade kaebeist nende ülekoormamise puhul mõisate poolt. Kirjaga 20. nov. 1694 tegi Karl XI Liivi kindralkuberner J. J. Hastferile kohuseks talupoegade kaitse järele valvata, et mõisarentnikud ei annaks talupojale põhjust kaebamiseks. Samuti pidi kindralkuberner selle eest hoolitsema, et tulundusasehaldurid, nagu neid selleks kohustas instruksioon, hoolega ümber reisiks rendimõisates ja et mõisarentnikud ei koormaks talupoegi kontrahivastaste nõudmistega. Kui mõni rentnik pani talupoegadele enam makse peale, kui määratud vakuraamatus, pidi ta, nagu kuningas samal korral määras, selle kahekordselt tagasi maksma. Iga ülearuse rakkepäeva eest pidi rentnik maksma kaks hõbetaalrit, iga jalapäeva eest — ühe hõbetaalri ja iga ülearuse küüdipenikoorma eest — 8 ööri. Ka määras kuningas, et talupoja käes olevas raamatukeses pidi ühele lehele kirjutatama, mis tal vakuraamatu järgi on maksta, ja teisele lehele see, mis ta tõesti maksnud. Ka keelati rentnikele talupoegi (peremehi) karistada, kui nad mõnes asjas eksinud, sest nende süüteod pidid kuuluma kohtu alla³⁰⁾. Nagu näha, ei pidanud kuningas talupoja

siis tehti reduktsiooni komissaridele ülesandeks välja töötada määruste kava talupoegade ja mõisarentnikkude vastastikuste suhete reguleerimiseks. S. Schartau, De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott, Särtryck ur Karolinska förbundets Årsbok 1924, Stockholm 1925, lk. 9.

²⁷⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I, lk. 588—589.

²⁸⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I, lk. 1157 j. Vrdl. 1696. a. tulundusreglement II, p. 15.

²⁹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I, 1696. a. tulundusreglement, II: Von der Krons-Höfe und deren Appertinentien Verwaltung und Kultur; kuninglik määrus 20. aug. 1664 — ibid. lk. 317—337, kuninglik määrus 29. aug. 1664 — ibid., lk. 346—354.

³⁰⁾ Schartau, op. cit., lk. 10.

kaitse teostamisel seniseid määrusi küllalisteks. Tehes asehaldurille kohuseks instruksiooni najal ümber reisida ja talupoegi kaitsta, täiendas ta samal ajal endiseid määrusi uute trahvimäärustega, sest seni olid puudunud trahvimäärad mõisnikkude omavoli pidurdamiseks. Hiljemini võetigi need trahvimäärused tulundusreglementi⁸¹⁾, samuti ka see määrus, et igale talupojale antakse raamat, kuhu sisse kantakse märkmed temal lasuvate maksude ja nende õiendamise kohta⁸²⁾. Ka kuninga seisukoht talupoegade karistamise viiside kohta kajastub 1696. a. reglemendis⁸³⁾. Mainitud kirjas Hastferile tegi kuningas temale samuti kohuseks koostada ja igakülgse kaalumise järel tulundusasehalduritega ära saata reglemendi projekt, mis pidi muu seas sisaldama ka aadli ja selle talupojaskonna suhteid käsitleva osa⁸⁴⁾. Selle käsu tulemuseks nähtavasti oligi 1696. a. tulundusreglement, mis sisaldas määrusi mitte ainult talupoegade kaitse, vaid ka nende kohuste, samuti ka riigimõisate valitsemise ja muu kohta.

Mis aga tulundusreglemendis teostamata jäi, oli aadli talupoegade kaitse. Küll pidas Karl XI ka aadli talupoegi silmas, kuid siin polnud ta käed ulatuvamate reformide andmiseks niivõrra vabad kui riigimõisate talupoegade suhtes, eriti muidugi kohustiste kindlaksmääramise puhul. Näib küll, et kuningal ka selles suhtes olid teatavad kavatsused. Ta tegi kindralkuberner Dahlbergile ülesandeks koostada ja saata projekt kodukari kohta aadlimõisates, millise ülesande Dahlberg ka teostas⁸⁵⁾. Kuid suureks kahjuks Liivimaa talurahvale suri vahepeal energiline ja teovõimeline Karl XI. Tema järglane Karl XII ei leidnud küll midagi öelda projekti vastu, kuid arvas, et raske on ilma aadli nõusolekuta korraldada aadlimõisate alla kuuluvate talupoegade maksumäärasid või muul viisil teha korraldusi eraomandi puhul. Ta andis kindralkubernerile käsu teha projekt rüütelkonnale maapäeval teatavaks⁸⁶⁾. Sellega lükkus asi edasi ja siis tuli sõda peale.

Sellela jäi Karl XI töö talurahva kaitse korraldamisel pooleli. Kui kuningas kauemini oleks elanud, oleks ta oma üritusi kindlasti jatkanud ja sel juhul oleks tema tänuväärt töö eesti ja läti talupojaskonna kaitsemise alal saanud täielikuma kaju.

Kuid juba seegi töö, mis Karl XI jõudis sel alal ära teha, on küllaltki tähelepanuväärt. Pärisorjuse kaotamise katse nurjumise järel võttis ta mõisate tagastamise hooajal talupoegade elujärje parandamise uuesti päevakorrale, teostades oma kavatsused riigimõis-

⁸¹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. 1696. a. tulundusreglement, III, 3.

⁸²⁾ Ibid, III, 2.

⁸³⁾ Ibid., V.

⁸⁴⁾ Schartau, op. cit., lk. 10.

⁸⁵⁾ Schartau, op. cit., lk. 13.

⁸⁶⁾ Schartau, op. cit., lk. 14.

sates, kus tal olid vabamad käed, nüüd peamiselt talurahva majandusliku seisundi tõstmise suunas. Võideldes Liivi aadliga mõisate tagastamise pärast oli ta oma ainuvalitsusliku võimu vahendite abil purustanud ka aadli laialise kohaliku võimu maa valitsemisel niivõrra, et senisest status provincialis'est jäid järele ainult viletsad riismed. Seda, mis ta oli teinud talupojaskonna kaitseks Liivimaa riigimõisates, kavatses ta, niipalju kui võimalik selle üle otsustada, kas või osaliseltki teostada eramõisate suhtes. Teadagi on nüüd raske selle kohta selgusele jõuda, kas kavatses Karl XI siin talitada samal viisil, kui ta oli talitanud Liivimaa status provincialis'e hävitamisel, s. t. kasutada oma ainuvalitsuslikku võimu ja otsekohe, ilma Liivimaa rüütelkonnalt nõusolekut hankimata, uue seaduse abil reguleerida aadli ja talupoegade suhted, või oleks ta siiski eelistanud pöörduda enne vastavate määruste väljaandmist Liivimaa aadli poole ja hankida selle nõusoleku, nagu seda tarvilikuks pidas ta poeg Karl XII. Nähtavasti leidis Karl XI siiski esimese tee õigema ja otstarbekohasema olevat. Järjelikult oleks see suur muudatus, mis käis Rootsi kuningavõimu tõstmise kaasas, Liivimaal andnud veel suuremad ja kaugeleulatuvamad tagajärjed, kui see seni oli sündinud. Seisusliku ainuvalitsusliku korra kaotamisega bürokratiseeriti ja tsentraliseeriti Liivimaa valitsemiskord. Kuid ühes sellega muutus valitsemissüsteem demokraatlikumaks ja keskvoim asus talupojaskonnale lähemale kui seni. Ka kuulusid Liivi talunikud nüüd oma enamikus riigi-, mitte aga enam eramõisate alla, mille tagajärjel valitsus sai endale vabamad käed talupojaskonna olukorra reguleerimiseks.

III

Reduktsiooni tõttu läks enamik — umbes $\frac{5}{6}$ — Liivimaa adramaadest riigi kätte, kes järjelikult pidi nende valitsemist ja majandamist korraldama. Otsustati, et riik ei hakka tagastatud mõisaid otsekohe ise majandama vastavate asutiste aparatuuri ja majandusametnikkude kaudu, vaid need pidid jääma pärusrendile endiste omanikkude kätte, kusjuures rentniku kasuks pidi maha arvatama $\frac{1}{3}$ rendisummast, välja arvatud mõisad, mis tõid aastas sisse enam kui 1500 taalrit³⁷⁾. Säärase suure aastarendiga mõisaid ei näi aga tol ajal Liivimaa eesti osas üldse olevat olnud.

Riigistatud mõisate sissetoovuse kindlaksmääramisel osutus tarvilikuks maahindamine; samuti tuli kindlaks määrata mõisate tulud igasugustest kõrvalistest tuluharudest. Maahindamist läks vaja veel selleks, et õiglaselt fikseerida riigile kuuluvate mõisate talupoegade kohustised. Talupojaskonna kaitset, eriti majanduslikul alal, tuli

³⁷⁾ Kuninglik korraldus 6. juunist 1687, Buddenbrock, op. cit., II, I, lk. 1047-1049.

teostada peamiselt seetõttu, et riigimõisate pärusrentnikud, nagu oli karta, rendi raskust ei veeretaks talupoegade õlule³⁸⁾.

Riigimõisate talumaa hindamisel tehti vahet kahe põllumaa kategooria — põlispõllu ja ale või metsamaa — vahel, kusjuures mõlemas kategoorias oli ette nähtud neli headuskraadi. Põlispõllu all mõisteti tol ajal kolmevälja süsteemi järgi alalises kasutuses olevat väetatud põllumaad, ale või metsamaa all — harimiseks kõlbulikku maad, mis paljude aastate puhkuse järel võeti 2 — 4 jne. aastani külvi alla. Kuna põlispõld oli harilikult jagatud kolme põldu ja selles väetati iga välja kolme aasta järel, tuli metsa- või alemaa uuesti kasutamisele umbes iga 20 aasta järel³⁹⁾. Metsarohketes paikades, nagu näit. Saardes Pärnumaal, tuli ette ka alemaa ühekordset kasutamist, eriti siis, kui seda ette võeti talukrundist väljaspool kroonumetsas⁴⁰⁾.

Revisjoni memoriaali järgi pidi esimesse kraadi arvatama mustamulla maad munakivi seguga või ilma selleta, kuid hea savi- või paepõhjaga juhul, kui see paepõhi omab loomulikku niiskust ja on kaetud niisuguse mullakorruga, et see kuumaa välja kannatab. Teisesse kraadi arvati säärased maad, mil hall või pruun mullakord ja savi- või paepõhi, kolmandasse kraadi — halli liivaseguga maa, ka kivine, mil mõnevõrra hea põhi, ja neljandasse kraadi — savi ja liivamaad, mil väga vähe mulda või mis hoopis ilma mullata. Seejuures peeti kõige paremaks pruun, keskmiseks — punane ja kõige halvemaks — valge savi, ja kõige halvemaks liivaks — punane ja valge liiv⁴¹⁾. Maade väärtuse kindlaksmääramisel ei peetud silmas ainult nende väliseid omadusi, vaid arvestati ka endiseid kogemusi nende suhtes: kui palju on iga maatükk seni vastu pidanud kuumale, külmale, kuivale ja niiskusele, kui palju see võis aastast anda ilma väetamata ja kolmepõllu süsteemi järgi kasutatuna. Ka pidi maa kraadi kindlaksmääramisel tarbekorral kasutatama kogunud maameeste abi⁴²⁾.

Vanade kogemuste põhjal oli tuldud tõsiasja juurde, et põlispõllu esimese kraadi tündrimaa pidi keskmise lõikuse juures, kui maha arvata see, mis kulub talupoja ülalpidamiseks ja avalikeks

³⁸⁾ A. Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, hrsg. von Dr. K. Bücher, Ergänzungsheft XXIX, Tübingen 1909, lk. 23.

³⁹⁾ A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert, Abhandlung aus dem staatswissenschaftlichen Seminar zu Strassburg, Heft 7, Strassburg 1890. Beilage VIII.

⁴⁰⁾ Teadagi on kütismaa korduv kasutamine kultuurilisem põllupidamisviis kui selle ühekordne kasutamine. Vt. selle kohta V. Voionmaa, Karjalan heimon historia, Helsingi 1915.

⁴¹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. aastast, p. 24.

⁴²⁾ Ibid., p. 19, 23 ja 25.

maksudeks, andma ühe tündri rukist⁴³⁾. Tünderimaa, mis alul olnud 14 000 Rootsi ruutküünart, fikseeriti 1688. a. revisjoni memoraalis 18 000 ruutküünra suuruseks⁴⁴⁾, kuid 1690. a. määrati selle suurus jälle 14 000 ruutküünra peale. Revisjoni instruksiooni järgi pidi põlispõllu tünderimaa teine kraad hinnatama $\frac{5}{6}$ tündri, kolmas — $\frac{2}{3}$ tündri ja neljas — $\frac{1}{2}$ tündri peale, metsamaa kraadid aga — $\frac{1}{2}$ või $\frac{1}{3}$ peale, võrreldes põlispõllu vastavate kraadidega⁴⁵⁾. Järjekult pidid revisjoni memoriaali järgi teise kraadi põlispõllu $1\frac{1}{6}$ tünderimaad või 21 600 ruutküünart, kolmanda kraadi põlispõllu $1\frac{1}{2}$ tünderimaad või 27 000 ruutküünart ja neljanda kraadi põlispõllu 2 tünderimaad või 36 000 ruutküünart andma ühe tündri rukist⁴⁶⁾. Rootsi maahinde järgi oleks põlispõllu 1. kraadi adramaas olnud 60 tünderimaad või 120 vakamaad põldu, 2. kraadi adramaas — 75 tünderimaad või 150 vakamaad, 3. kraadi adramaas — 90 tünderimaad või 180 vakamaad, 4. kraadi adramaas — 120 tünderimaad või 240 vakamaad.

Enamikus esineva hariliku talu suurust Põhja-Liivimaal XVII sajandi lõpul võiks arvata võrdseks $\frac{1}{4}$ adramaale. Nimelt väidab Hupel⁴⁷⁾, et XVIII sajandi lõpul Tartu ja Pärnu maakonnas (sel ajal kuulus Viljandimaa Pärnu ja Võrumaa Tartu maakonna alla) ei olevat olnud talupoegi, kes oleks varustatud rohkem kui $\frac{1}{4}$ adramaaga, ja et enamik talurahvast olnud sagedase maajagamise tõttu koguni $\frac{1}{8}$ -adramaa mehed. Selle põhjal tohiks oletada, et varemini oli Põhja-Liivimaal $\frac{1}{4}$ -adramaa talude arv suurem. Lõuna-Liivimaa talud olid aga üldiselt suuremad. XVIII sajandi lõpul leidis seal $\frac{1}{2}$ -adramaa ja harvemini isegi täisadramaa mehi⁴⁸⁾. Schwabe teosest on näha, et Lõuna-Liivimaal esines juba XVII sajandi lõpul ohtrasti täisadramaa ja veel enam $\frac{1}{2}$ -adramaa suuruseid talusid. Kui nende andmete põhjal arvata Põhja-Liivimaa keskmine talu XVII sajandi lõpul $\frac{1}{4}$ adramaa suuruseks, siis oleks, arvestades vastavaid kraade, maahindamise järgi säärase talu suurus põllumaa suhtes võrdunud 30, $37\frac{1}{2}$, 45 ja 60 vakamaale. Et taludel oli esimese kraadi põlispõlde tõeliselt vähe, selle eest aga kaunis palju metsamaid, siis võiks vast $\frac{1}{4}$ -adramaa talu põllumaa suurust arvata võrdseks umbes 50—60 vakamaale. Teadagi võis juhul, kui

⁴³⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni instruksioon aastast 1687, p. 2.

⁴⁴⁾ A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, I, Berlin 1899, lk. 58. Vt ka Buddenbrock, op. cit., II, I, lk. 1271. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 21 ja 37.

⁴⁵⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni instruksioon 1687. a., p. 2.

⁴⁶⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 21.

⁴⁷⁾ Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, II, Riia 1777, lk. 214.

⁴⁸⁾ Ibid.

säärastel taludel oli teisi kõrvalsissetulekuid, nende põllumaa suurus ka väiksem olla.

Eelpool toodud andmete põhjal näeme, et kraadide suhe mõlemas põllukategoorias vastab väärtusrelatsioonile 6:5:4:3. Eelmisses selgus ka, et paremat metsamaa kategooriat pidi hinnatama kaks korda ja halvemat — isegi kolm korda madalamalt võrreldes põlispõllu vastava kraadiga ⁴⁹⁾. Hiljemini aga hinnati halvem metsamaa veel madalamalt ja määrati selle väärtus, võrreldes põlispõllu kraadidega, $\frac{1}{4}$ peale ⁵⁰⁾. Rukki tündri väärtuse määras revisjoni memoriaal tolle aegse keskmise turuhinna järgi ühe species-riigitaalri, à 90 krossi, peale ⁵¹⁾. Vastavalt sellele määrati põlispõllu parema kraadi tündrimaa hindeväärtus võrdseks 90 krossile, kuna väiksema väärtusega põllumaa tündrimaa hindeväärtus tuli välja arvata, arvestades eelmaintud väärtus-relatsiooni — 6:5:4:3; s. t., nad hinnati riigitaalri murdosade, järjelikult krosside, peale. Sellega saame järgmise tabeli:

	1. kraad	2. kraad	3. kraad	4. kraad
1) Põlispõld	90 krossi	75 krossi	60 krossi	45 krossi
2) Metsamaa: a) parem	45 „	37 $\frac{1}{2}$ „	30 „	22 $\frac{1}{2}$ „
„ b) halvem.	22 $\frac{1}{2}$ „	18 $\frac{3}{4}$ „	15 „	11 $\frac{1}{4}$ „

Säärasel viisil hinnati talupoegadele antud maa väärtus vilja või raha peale. Ka talupoegadel lasuvad koormised arvati raha peale ja kooskõlastati nad igal talunikul kasutada oleva maa väärtusega. Need koormised koostusid peamiselt just talupoegade andameist ja orjustest mõisatele. Koormiste üle selguselejõudmiseks anti vastava mõisa rentnikule revisjonist varakult teada ja avaldati soovi, et määratud päevaks kokku kutsutaks kõik mõisa alla kuuluvad talupojad, taluperemehed ühes kõrtsmikkude, möldrite, ratsateenistusmeeste, mõisavalitsejate, kubjaste ja teiste mõisatööde järele valvajatega ⁵²⁾. Kokkutulnud talupojelt päriti igaltühelt isiklikult vastavaid teateid. Iga talu suhtes tehti kindlaks selle nimi, adramaade arv, kihelkond, vakus ja küla, kuhu talu kuulus. Samuti märgiti üles, kuipalju talus peremehi, kuidas nende nimed, kes järelepärimise ajal kohal olnud, kes puudunud, mis igauks neist

⁴⁹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni instruksioon 1687. a., p. 2.

⁵⁰⁾ R. J. L. v. Samson-Himmelstiern, Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, Inland'i 1838. a. lisa, lk. 35.

⁵¹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal a. 1688, p. 19. Vrdl. rukki hindu Tartus XVII sajandil Gadebuschi järgi. Richter, op. cit., II, 2, lk. 244. Seejuures tuleb silmas pidada, et Gadebuschi hinnad on nähtavasti toodud Tartu vaka järgi, mis oli suurem kui Riia vakk.

⁵²⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal a. 1688, p. 1.

aastas maksab viljaga, mõisavalitseja külimatega (mõisavalitseja kohusemaks) ja vakusejaostega, rahaandamite ja majutusmaksu (viimane oli riigimaks) näol. Samuti tehti kindlaks ka nende kohustised mõisa vastu aasta jooksul orjuste — rakke- ja jalapäevade — näol: millal orjusepäevade tegijad iga nädalas mõisa tulevad ja kunas nad sealt koju lastakse, missugustel aastaegadel ohterneekid töödega algust teevad ja millal nad lõpetavad jne. Kõikjal päriti ka järele, millal vahimehed välja pannakse, kas peale korrapärase teo talud veel teatava osa lina, kanepit ja villa peavad härrastele mõisas või kodus ketrama, samuti kui palju ja millisel kujul talud peavad voorikohustust kandma. Edasi nõuti teateid selle kohta, kuidas õiendatakse ratsurite moonastamine (see oli riigikoormis, mis sisse seati Karl XI ajal), ja lõpuks, mis talunikud annavad vaimulikkudele kohusemaksu näol ja kas see kasseeritakse sisse mõisa või kirikuõpetajate eneste poolt⁵³). Mõisates, kus kümnist veel lõigati põllul, päriti selle suuruse järgi viimase viie-kuue aasta jooksul⁵⁴). Ka päriti järele, kuidas iga talupoeg saab valmis oma kohustiste õiendamise, kas ei jää ta midagi võlgu ja — kus see tõesti nii — mis on selle nähtuse põhjuseks — kas taluniku kehvus, tema maa vähesus, maksude ebaproportsionaalsus või mõni juhuslik õnnetus⁵⁵). Nii riigi- kui eramõisates päriti teateid ka nende mõõtude ja kaalude kohta, mille järgi sündis mõisa külv ja lõikus ning mille alusel talupojad õiendasid oma kohusemaksud, kas kuhjaga või triiki mõõtudega. Seda pidid teatama talupojad ise mõisavalitseja või teiste ametnikkude juuresolekul, kusjuures käepärast olevate külimittudega, toopidega ja päsmritega tehti vahed otsekohe selgeks. Niisugusel korral pidi viljamõõt ikka triiki võetama⁵⁶). Riigimõisates pidi teateid päritama ka talupoegade — nii omade kui ka koos elavate — vara ja karja ning hobuste üle, samuti ka selle üle, kui palju nad viimasel aastal tali ja suvilja külvanud⁵⁷).

Need suure hoolega kogutud, mitmekesised ja põhjalikud andmed märgiti vakuraamatuisse, mille formularid olid reduktsiooni memoriaalile juurde lisatud⁵⁸). Talupoja kohustiste rahaväärtuse arvutamiseks oli antud seadusliku maksvusega hinnatabel, kus oli toodud kohustiste, nii loonusandamite kui ka orjuspäevade, hind⁵⁹).

⁵³) Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 6.

⁵⁴) Ibid., p. 7.

⁵⁵) Ibid., p. 8.

⁵⁶) Ibid., p. 12.

⁵⁷) Ibid., p. 13.

⁵⁸) Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 4; formularid sub Litt. A ja B, ibid lk. 1273-1280. Vrdl. ka H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik, II, Tartu 1926, lk. 113-114.

⁵⁹) Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 52 ja sellele punktile juurdelisatud tabel sub Litt. G, ibid., lk. 1289—1290.

Hinnad määrati kindlaks Rootsi species-taalrite toleaege hõbevaluuta järgi. Selles tabelis olid määratud näit. järgmised hinnad: üks vakk talinisu — $\frac{2}{3}$ riigitaalrit, üks vakk suvenisu — $\frac{1}{2}$ taalrit, samuti üks vakk rukist ja otra, üks vakk kaeru — $\frac{1}{4}$ taalrit, üks leisik võid — $\frac{5}{8}$ taalrit, üks leisik mett — $\frac{1}{2}$ taalrit, üks leisik lina — $\frac{1}{3}$ taalrit jne. Üks rakkepäev oli hinnatud 4 ja jalapäev — 3 albertkrossi peale.

Niiviisi rahale arvatuna osutasid talupoja kohustised temale kuuluva koha väärtust. 60 speciestaalriline mõisa sissetulek talupoegade kohustistest arvati üheks adramaaks⁶⁰⁾. Selle järgi oli kerge välja arvata teatava mõisa maksukohustusliku maa suurus adramaades: selleks liideti talupoegade mõisakohustiste väärtus ja jagati see summa 60-ga. Seejuures tuli silmas pidada, et talude suurus pidi vastama tervele, poolele, neljandikule, kaheksandikule, samuti kolmele neljandikule, viiele kaheksandikule ja kolmele kaheksandikule adramaale ja võimalikult mitte laskuma alla ühe kaheksandiku adramaast. Kui leidus talusid vähem kui $\frac{1}{8}$ adramaaga, siis võidi revisjoni instruksiooni järgi määrata nende pidajad piirivahtideks või teisteks väikseteks teenistusteks mõisas, kusjuures nad iga aasta pidid maksma teatavaid andameid ja tulid vakuraamatuis eraldi ära tähendada⁶¹⁾.

Talumaade hindamisel pidid komissarid kindlaks tegema, misuguse adramaa arvu alla iga talu on kõige kohasem asetada, ja silmas pidama, et iga talu saaks mitte ainult üldse teatavaks adramaade arvuks vajalise maatüki, vaid nii palju põldu, aasa, metsa j. m., kuipalju maad hariv talupere vajas enda ülalpidamiseks ja kõigi maksude õiendamiseks⁶²⁾. Täiendusena sellele revisjoni instruksiooni punktile nõudis revisjoni memoriaal, et taludele ei antaks enam maad, kui nad suudavad kasutada. Ka pidi talule kuuluv põllupind olema kooskõlas talule kuuluvate karjamaade ja heinamaade hulgaga, milline nõue oli tingitud soovist, et talu põld saaks jatkuva väetuse⁶³⁾. Tähtsaks tuleb pidada ka seda revisjoni instruksiooni nõuet, et taludele ei antaks liiga lahus asuvaid maid⁶⁴⁾, mille kasutamine oleks seotud asjatu ajakuluga ja teeks talupoja töö ülearuselt väheproduktiivseks. Samuti tulid ühtlustada omaniku suhtes riigimõisate piiridest lahus olevad maatükid ja talud, mis asusid naabrimõisate maa-alal, kui ka naabrimõisate vastavad maatükid teatava riigimõisa alal. Säärased maad tulid hinnata ja vastastikku ümber vahetada. Ka pidid kaduma 3—4 penikoorma kau-

⁶⁰⁾ Transehe-Roseneck, op. cit., lk. 61.

⁶¹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni instruksioon 1687. a., p. 7.

⁶²⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni instruksioon a. 1687, p. 8.

⁶³⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 22.

⁶⁴⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni instruksioon 1687. a., p. 8.

gusel mõisast või veelgi kaugemal asuvad külad ja talud, mis liideti kõige lähemal aseneva riigimõisa külge⁶⁵). Loomulikult muutus talumaade harimine ja kasutamine kõige selle tagajärjel vähem tülikaks ega olnud enam seotud säärase raskustega mõisa orjuste õiendamisel kui seni.

Taludramaade hindamisel pidi arvestatama ka nende kõrvalsissetuleku eri harusid, nagu kalastusi, veskisid, neid heinamaid, kust saadi heinu müügiks, metsi, kust puid võidi müüa, samuti ka tõe, söe ja tuha põletusi, muuseas isegi kohti, mis olid eriti soodsad linakasvatamiseks. Talusid, mis omasid sääraseid kasulikke kõrvaltulude harusid, tuli hinnata vastavalt kõrgemal määral. Kui näit. mõnel talul oli põlispõldu 3. kraadi järele 30 tündrimaad à 18 000 ruutküünart ja selle kõrval talu kõrvaltuluharud andsid niipalju tulu, kui seda oleks andnud 15 tündrimaad samast kraadist, siis pidi selle talu maa hinnatama vastaval määral kõrgemalt ja talu arvata 45 tündrimaa alla 3. kraadi järgi või 30 tündrimaa alla 1. kraadi järgi. Et aga sääraseid kõrvaltulud olid palju juhuslikuma ilmega kui sissetulekud põllust, siis pidi nende arvestamisel oldama väga ettevaatlik⁶⁶).

Sellega toimus maahindamine võrdlemisi üksikasjaliste ettekirjutiste alusel, hoolega silmas pidades riigi huve, kuid samal ajal hoolitsedes valjusti selle eest, et hinde teostamine sünniks ühtlaselt ja maksumaksja seisukohalt õiglaselt. Oli ju maahinde sihiks riigi huvide kaitse kõrval ka talupoegade kaitse: see pidi võimaldama talupojaskonna õiglase koormistamise nii riigi kui ka mõisa kasuks.

Maahindamise abil pidi moodustatama hulk adramaaid, mis erinesid oluliselt senistest adramaadest. Seni oldi Liivimaal Rootsi võimu kestusel adramaade revisjonide puhul toimitud samavõrra primitiivselt kui Eestimaalgi. Karl XI ajal käsitati adramaad kui väärtusmõõtu, arvates selleks maa-ala, mis mõisale tegi orjust läbi aasta nädalas kahe rakkega. Kui Liivimaa oli Karl IX ajal ajutiselt läinud Rootsi võimu alla, pidi Karli määruse järgi 13. juulist 1602 täieks taluks arvatama säärane, mis orjab mõisa nädalas kahe hobusega, pooleks taluks aga säärane, mis teeb orjust nädalas ühe hobusega⁶⁷). Ka 1638. a. adramaade revisjoni puhul rajati adramaa talupoja töökohustiste hulgaile mõisa suhtes ja arvati adramaaks maatükk, mis orjas mõisat kahe rakkega nädalas⁶⁸).

Arusaadavasti oli niisugune adramaa mõiste ebaõiglane ja ebaühtlane, kõige pealt muidugi maksumaksja seisukohalt. Täiesti õieti

⁶⁵) Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 54 ja 55.

⁶⁶) Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1687. a., p. 26.

⁶⁷) Hagemeister, op. cit., I, lk. 6.

⁶⁸) Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni instruksioon 1687. a., eessõna (lk. 1245).

märgib revisjoni instruksioon, hinnates 1638. a. adramaade revisjoni, et selle puhul ei arvestatud ühtlast ja õiglast adramaad: „dass sie die rechte Methode oder Weise, der Zehmaten und Ländereyen Güte und Vermögen zu erprüfen, sich nicht bedienet haben“⁶⁹). Seepärast pidi ette võetama uus adramaade revisjon niisugusel kujul, et see oleks osutunud kasulikuks maa heakäigule ja ühtlaseks ning õiglaseks maksumaksjate seisukohalt.

Kindlasti oli 1687. a. alustatud adramaade revisjon ja maahindamine Liivimaal eelmistest palju õiglasem juba seetõttu, et maksumamiseks moodustatud hindeühik võimaldas õiglasemalt ja iga maksumaksja kandejõule vastavamalt kindlaks määrata talupoegade kohustised mõisa ja riigi vastu. Adramaa polnud nüüd enam mitte ainult pinna- või külvimõõt ega ka mitte väärtusmõõt, mida oleks arvatud primitiivselt põlluharimisvahendite — adra või äkke — või rakkepäevade järgi, vaid samal ajal ka, nagu Tobien seda defineerib, põllunduslikult kasutatud maa kvantiteeti ja kvaliteeti arvestav hindeühik, mis pidi võimaldama kindlaks määrata taluniku koormamisvõimed ühelt poolt mõisale minevate orjuste ning andamite ja teiselt poolt riigipaniste näol⁷⁰).

Käsiteldud maahindamine tuleb nii selle põhimõteteliste aluste kui ka hindamisviisi suhtes tunnustada oma aja kohta põhjalikuks. Hindamisel arvestati nii maa füüsilisi omadusi kui ka viimaste aastate sissetoovust, tunnustati põlispõllu kõrgemat väärtust võrreldes metsamaaga, püüti saavutada normaalne suhe põllumaa vahel ühelt ja karjamaa ning heinamaade vahel teiselt poolt, oldi adramaade hindamisel väga ettevaatlik talu kõrvaltuluharude arvestamisega ja peeti ka seda silmas, et talu oleks elujõuline ja et selle alla kuuluks jätkuvalt tööjõule maad⁷¹).

Tobieni ja varemini juba Grassi poolt on tehtud etteheiteid, et maahindamisel ei hinnatud talumaade juurde kuuluvaid heinamaid ja aedu⁷²). Kuid revisjoni memoriaali järgi oli komisjon siiski kohustatud silmas pidama, et talule ei antaks enam põldu, kui tal on heina- ja karjamaid ja selle harimiseks tarvilikku tööjõudu. Sellega oleks kaudselt, kuigi primitiivselt, heinamaade suurus tasakaalustatud talule kuuluva põllualaga. Tõepoolest pidi siis komisjon talu heinamaid kuidagi ka hindama. Säärase seisukoha kasuks räägib ka asjaolu, et revisjoni memoriaal kohustas komisjoni juhul, mil talul oli heinamaid rohkemal määral, nii et heina jätkus müügiks, arves-

⁶⁹) Ibid.

⁷⁰) Tobien, op. cit., I, lk. 60.

⁷¹) Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 22.

⁷²) Tobien, op. cit., I, lk. 62. Th. Grass, Die Einwirkung der Gesetzgebung auf die Entwicklung der Agrarverhältnisse Livlands von 1561-1710 (käsikiri, tsiteeritud Tobieni järgi), lk. 132 ja 135.

tama ka heinamaade väärtust ja hindama vastavat talu kõrgemalt, kui seda oleks lubanud ainult selle põllumaa suurus. Muidugi osutus säärane tasakaalustamine võrdlemisi primitiivseks. Ei revisjoni instruksioon ega memoriaal ei anna ühtki lähemat näpunäidet selle teostamise kohta.

Mõisaheinamaade suhtes määras revisjoni memoriaal, et maa-hindamisel peab järele päritama, missugused on mõisaheinamaad ja kui palju nad annavad aastas heina. Mõisate suhtes, mis asuvad linnade ligi või milledel enam heinamaid kui tarvis, pidi kindlaks määratama müümiseks lubatav heinakuhjade või koormate arv. Müüdava heina hind pidi arvutatama taksi järgi ja juurde lisatama mõisa rendisummale⁷³⁾.

Juba suuremal määral on õigustatud etteheited selles, et riigitalumaadel ei määratud kindlaks suhet orjustööde ja loonuandamite vahel, et enamik talupoja koormistest mõisale õiendati orjuspäevadega, kusjuures töötasu nii rakke- kui ka jalapäevade eest oli hinnatud liiga madalalt. See paistab iseäranis silma, kui seda tasu võrrelda nüüdisaegse töötasuga. Tobieni poolt koostatud tabeli järgi pidid talupojad adramaalt, mil lasusid koormised mõisale ja riigile 60 taalri à 90 krossi, sellega 5400 krossi ulatuses, järgmised kohustised kandma: riigile 1312,65 krossi ulatuses, mõisale 4087,35 krossi ulatuses, viimastest seaduslikult lubatud orjusi 3390 krossi eest ja loonuandmeid ainult 697,86 eest⁷⁴⁾. Riigiandamid tulid õiendada osalt rahas, enamikus siiski loonus. Kahtlemata oleks talupojal kergem olnud 22¹/₂ rakkepäeva asemel à 4 krossi (= 1 taaler) ja 30 jalapäeva asemel à 3 krossi (= 1 taaler) anda näit. võid, mille leisik oli hinnatud ⁵/₆ taalrile, või kolm leisikat linu, mille hind oli arvatud ühele taalrile. Rakkepäev arvati tol ajal võrdseks 4 krossile ja jalapäev — 3 krossile, kuna vakk rukkid oli hinnatud 45 krossile. Sellega tuli ühe rukkivaka eest teha (45 : 4 =) 11¹/₄ rakke- või (45 : 3 =) 15 jalapäeva ja seda veel oma söögi juures: pidi ju teoorjadel mõisas talu poolt söök kaasas olema. Kui arvestada aastas ümmarguselt 300 tööpäeva, siis oleks sellega jalatöölise aastapalk olnud (300 : 15 =) 20 vakka rukist; arvates ennesõjaaegsete hindade järgi umbes 3 rubla vakast oleks jalatöölise aastapalk võrdunud umbes 60 rublale oma söögiga. Enne maailmasõda ulatus Liivimaal töölise aastapalk talusöögi juures umbes 150 rublani aastas. Sellest näeme, et töötasu oli Rootsi maahindamisel võetud liiga madalalt ja võrdus vaevalt ¹/₄ enne-ilmatsõjaaegsest tasust.

Vast enamik Liivimaa Eesti osa taludest olid tol ajal umbes ¹/₄ revisjoni adramaa suurused ja pidid sellega kohustisi riigi ja mõisa vastu kandma aastas 15 taalri ulatuses, mis vastas umbkaudu

⁷³⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 43.

⁷⁴⁾ Tobien, op. cit., I, lk. 60.

30 Riia rukkivakale või — enne-ilmasõjaaegsete hindade järgi — umbes 90 rublale. Järjekult oleks säärase talu põllumaa vakamaa rent olnud $1\frac{1}{2}$ rbl., mida ei saa pidada liiga kõrgeks. Kui aga võtta orjuste määra Tobieni poolt esitatud tabeli järgi, mille põhjal üle $\frac{2}{3}$ kohustistest tuli täita liiga madalalt hinnatud orjuspäevadega, siis tuleks talupoegade kohustiste väärtus arvata vähemalt kahekordseks, nii et vakamaa rent osutuks hulga kõrgemaks. Seejuures ei tule teadagi unustada, et ka taludel oli tol ajal tööjõud palju odavamata tasu eest kasutada kui nüüdisajal.

Üldse oli tolle aja talumajandus oma primitiivsuse ja ebaratsionaalsuse tõttu väga ebatootev. Kolmepõllu süsteemi juures oli põlis-põllust vilja all kõigest kaks kolmandikku. Põlluharimine sündis puudulikkude põllutööriistade tõttu äärmiselt primitiivselt. Samuti oli väetamine nõrk: laudasõnnikust ei jatkunud terve kesa rammutamiseks ja kunstsõnnikuist ei võinud neil ajal juttu olla. Omakord suurendas põldude üleribasus ja põldude, eriti aga heinamaade kaugus elamutest talupõllunduse ebaratsionaalsust. Turu piiratuse tõttu ja teistel põhjustel polnud karjastki palju sissetulekuid. Nagu näha rüütelkonna ettepanekust revisjoni asjus 1681. a. augustis ⁷⁵⁾, pidi Rootsi valitsuse arvestamise järgi saadama külvist viis seemet. Sellega oleks siis valitsuse poolt kindlaksmääratud rent tündri külvilt võrduanud, kui seeme maha arvata, neljandale terale.

Igatahes peaks eelöeldu põhjal selge olema, et talupoja töövaev oli liiga madalalt hinnatud. Samarin leiab, et XVII sajandil vastavate andmete puudumise tõttu polnud võimalust tõeliselt kindlaks määrata talupoja töö hinda, nagu see oli võimalik rukki ja maarendi suhtes. Nii jäi ainult järele seda lihtsalt tingihindena määrata ⁷⁶⁾. Kas aga orjuste määr võrreldes andamitega ikka oli tegelikult nii suur, kui Tobien seda näitab tabelis, on siiski küsitav. Näit. leiab Schwabe, et Tobien on siin talitanud liiga matemaatiliselt sellega, et ta teoreetiliselt adramaa väärtusest tuletab hinnuse ja orjuse kohta käivad normid. Samuti arvab ta, et Tobien on kohusemaksusid hinnanud liiga madalalt ⁷⁷⁾.

Põhjus, mis sel ajal talude koormiste täitmisel mõisa suhtes sündis loobuma suurejoonelisemast orjuspäevade vähendamisest loonuandamite ja rahamaksude arvel, peitus muidugi esihoones tolleaegse mõisamajapidamise iseloomus: baseerus ju see peamiselt põllundusel. Töö mõisa põllul ei tehtud palgasulaste poolt, vaid seda olid kohustatud tegema talud orjuspäevade kaudu. Üleminek uuele töötegemissüsteemile, eriti veel järsk, oleks olnud seotud väga suurte raskustega nii mõisa kui ka talupoegade eneste seisukohalt. Mõisapidajail,

⁷⁵⁾ Schirren, Recesse, lk. 52.

⁷⁶⁾ Ю. Ф. Самаринъ, Крестьянскій вопросъ въ Лифляндіи, Сочиненія, X, Москва 1896, lk. 50.

⁷⁷⁾ Schwabe, op. cit., lk. 218.

käesoleval korral kohalikust aadlist põlvnevail Rootsi riigimõisate rentnikel, puudusid kõige pealt selliseks üleminekuks vajalised harjumused. Edasi puudusid mõisatel põllutööriistad, tööloomad ja majad palgatöölistele ja kõige selle hankimine oleks olnud seotud mõnesuguste kuludega ja ajakulutusega. Erilised raskused oleks mõisatel tekkinud tööloomade ülalpidamise suhtes. On küsitav, kas tollaegsetel mõisatel oleks nende primitiivsete loomulikkude heinamaade juures jatkunud tööloomadele küllalisel määral toitu. Talupojad oleks siin vaevalt suutnud appi tulla heina-andamitega, kuigi nad vast mõisa orjustöö lõppemise järel oleks hakanud ise talus vähem tööloomi pidama. Järsk üleminek orjuspäevadelt loonuandameile ja rahamaksudele oleks ka taludele teinud raskusi, sest talupõllunduse primitiivsus oleks takistanud produtseerimise tõusu, mis oleks võinud aset leida ainult pikema aja kestusel. Järjekult oleks, hinnates asjaolusid ka talupoegade seisukohalt, orjuspäevade vähene mine ja loonuandamite määra rohkenemine pidanud teostuma aegamööda seevõrra, kuivõrra talumajapidamine oleks intensifitseerunud. See oleks aga võimalik olnud ainult juhul, kui talu põlispõld oleks saanud parema väetise ja kui taludes oleks tarvitusele võetud enam kui kolmepõllu süsteem, nii et sellega suurem protsent põllupinnast kui seni oleks tulnud iga-aastasele harimisele. Ka oleks sel korral tarvis läinud paremaid põlluharimisriistu. Talupoegade kohustiste üleviimisel loonuandameile oleks kahtlemata tulnud esialgu ka talupoegade kohustistemäära redutseerida, mis oleks vähendanud riigimõisate rendimaksu võimet. See polnud aga riigi huvides: oli ju reduktsioon teostatud riigi sissetulekute suurendamise sihiga. Karl XI aja agaraarseadused püüdsid igapidi silmas pidada, et sissetulekud Liivimaa riigimõisatest ei väheneks. Seepärast tuli sissetulekuid mõisapõllust ja mõisate kõrvaltuluharudest hoida endisel kõrgusel ja neid võimalikult isegi tõsta. Püüti riigimõisatele kindlustada töö jõud, et mõisa peatulu allikas — põld — leiaks tarvilikul määral kultiveerimist.

Tolle aja majanduse tasapinna juures oleks osutunud samuti täiesti võimatuks viia talupoegade kohustised rahale üle. Ainuke tähtsam rahahankimisvahend oli neil ajal vili, kuna sissetulekud karjast — loomade, piimasaaduste j.m. müügi läbi — ei lubanud mingisuguseid suuremaid väljavaateid. Olid ju meie linnad veel selleks liiga väikesed, et neid produkte oleks võidud linnades suuremal määral rahaks teha. Karjasaaduste produktsiooni suurendamise tagajärjel oleks nende hinnad ainult tugevasti langenud. Tolleaegne välisturg ei saanud aga nende saaduste suhtes arvesse tulla nii transpordiabinõude primitiivsuse tõttu kui ka selgi põhjusel, et veel puudusid Lääne-Euroopas suured tööstuskeskused, mis oleks nõudnud laiaulatuslikumat toiduainete juurdevedu. Järjekult oli järsk

üleminek orjuspäevadelt loonuandameile Rootsi ajal väga raskendatud. Asja nii olles oleks vast võinud küsimusse tulla proportsiooni muutmine andamite kasuks. Kuid siin osutus segavaks asjaoluks see, et revisjoni kaudu püüti riigimõisaid varustada võimalikult jatkuva tööjõuga.

Teadagi on käesolevas töös antud palga j. m. arvestamine väga umbkaudne, kuid annab siiski asja kohta mingi pealiskaudsegi kujutluse ⁷⁸⁾.

Rootsiaja agrariseaduseandluse üheks puuduseks oli ka see, et talupoegade koormistest ei arvestatud „väikesi jaoseid“ ja orjusi, nagu kapsad, naerid, niinekõied, kotid, puud (nii palju, kui viimaseid ei võidud parvetada ja rahaks teha, vaid ainult mõisates tarvitati). Samuti ei arvestatud ka mõisa korde ja karjaseid (Viehwächter), keda talupojad pidid andma, ka mitte ketrust mõisale j. m. ⁷⁹⁾. Nii ei suutnud Rootsi maahindamine Liivimaal, kui eeskujuline see ka oma aja kohta ei olnud, täiesti tasakaalu viia talupoegade debeti ja krediti, s. t. suhet talupojale antud maa ja tema kohustiste vahel. Kuid eelmise ajaga võrreldes oli ta siiski suur samm edasi.

Igatahes loodi maahindamisega talupoja õiglasemaks koormistamise endisega võrreldes õiglasem ja ühtlasem maksustamisalus — adramaa. Talumaa hindamise järel tulid selle hindega kooskõlastada talu koormised, neid vastavalt suurendades või vähendades, taludele maad juurde andes jne. Nagu enne nägime, märgiti revisjoni puhul talupoegade andamid ja muud kohustised ühtlase mõõdu ja kaalu järel üles. Kuid et samasugust ühtlustamist vaja läks ka tuleviku suhtes, siis pidi revisjoni memoriaali järgi igal pool sisse seatama ühtlane mõõt ja kaal. Ühtlaseks mõõduks sai kõige enam Liivimaal tarvitata Riia mõõt — Riia vakk — ja selle järgi proportsioneeritud külmitt, kaaluks — samuti Riia päsmer või kaal. Nende järgi pidi õiendatama kõik maksud. Ka pidid ära jääma seni tarvitusel olnud kuhjaga vakad ja tündrid ja selle asemel võetama kõik viljamaksud triigitud mõõtudega ⁸⁰⁾.

Uute agrariseaduste maksmapanekuga pidi muidugi oluliselt paranema Liivimaa riigimõisate talupojaskonna majanduslik seisund. Selle suure töö läbiviimine, mis loomulikult nõudis aega, ei ole seni uurijate poolt leidnud küllalist käsitlust. Jannau väidab, et täielikult viidi maahindamine läbi ainult Liivimaa riigimõisate mõisa-

⁷⁸⁾ Kel huvi on lähemalt jälgida suhet talupoegade koormiste ja neile selle vastu maas antud ekvivalendi vahel, sellele võib soovitada vastavat osa mainitud Th. Grassi tööst (lk. 124), mis ära trükitud Tobien'il, op. cit., I, lk. 63.

⁷⁹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni instruksioon a. 1687, p. 5.

⁸⁰⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Revisjoni memoriaal 1688. a., p. 28. Erandid eelmisest vt. ibid., p. 30.

põldudel⁸¹). Schwabe, kes on uurinud agraarolusid Lõuna-Liivimaal, leiab, et Jannau väide on põhjendatud. Ta toob näiteid Karl XI viimastelt aastatelt ja XVIII sajandi alult, millest on näha, et talupojad maksusid maksid n. n. „Zahlhacken'i“, mitte aga revisjoni adramaade pealt; esimesed olnud aga väiksemad kui revisjoni adramaad ja olevat kõikunud 35—45 taalri vahel⁸²). Arvata võib, et Liivimaa Eesti osas olukord oli enam-vähem sarnane olukorrale Läti osas. Aja jooksul oleks muidugi ka kõik riigimõisate talumaa ära hinnatud. Talupoegadel oli aga võimalus nõuda maahindamist või mõõtmist⁸³).

Schwabe pöörab veel ka sellele tähelepanu, et Lõuna-Liivimaal orjuse määr võrreldes andamitega oli suurem olnud neis vakkudes, kus talusid oli vähem kui 30. Säärasele asjaolule leiab ta seletuse selles, et mida väiksem vaku ja kooskõlas sellega orjuspäevi tegijate arv, seda intensiivsem pidi olema mõisaorjus, et mõisa põllud ei jääks harimata. Peale selle olevat XVII sajandil mõisapõldude ala suuresti kasvanud. Seepärast olevat ka nii era- kui riigimõisatel suurem huvi tasuta talupoja orjuse kui hinnuse vilja vastu, mis moodustas ainult väikese osa mõisa sissetulekust⁸⁴).

⁸¹ H. J. v. Jannau, Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland, 1786, lk. 245-246. Ka Transehe-Rosenneck, op. cit., lk. 63, arvab, et riigimõisate talumaade hindamist ei viidud täielikult läbi.

⁸² Schwabe, op. cit., lk. 201 j. j.

⁸³ Näit. võiks siin tuua Saapa talu Hallistes. Saapa talu oli orjustest vaba juba XVII sajandi esimesel poolel (vt. A. v. Dehn, Ueber das Freigesinde Kuiwsapa unter dem publ. Gute Alt-Karrishof im Hallistschen Kirchspiele, Inland 1860, lk. 258 j. j.). Kui Saapa talu peremehelt Peetrilt, samuti ka Polli talu peremehelt Volmarilt püüti ära võtta nende endine vabadus ja neile mõisaorjus peale panna, läksid nad paadiga Stokholmi, kus nad orjusest vabastati. Polli talu pidi aastas maksma 30 vakka rukkid ja 30 vakka otri, Saapa talu — 20 riigitaalrit. Revisjonil oli tõstetud Saapa talu rahamaksu 20 riigitaalrilt 30 riigitaalrini, peale selle oli veel peale pandud majutusmaks ja ratsurite moonastamine. Taluperemees leidis selle maksu liiga kõrge olevat ja pöördus kindralkubernerini poole. Viimane andis asja lahendamise revisjoni komisjoni liikmele Johan Ehrensköldile, kes peremehe tungiva palve peale laskis maamõõtjat maa uuesti mõõta. Leiti, et talul on $\frac{1}{2}$ adramaad ja et kõik sellest pole kõlbuline. Nüüd määrati maksuks talu eest ainult 30 riigitaalrit (Ehrensköldi kiri Karksi mõisa-arentnikule kapten Johann Rosenkampfile, dateeritud 18. sept. 1688, äratrükitud äsjamainitud v. Dehni artikli kaasas, Inland 1860, lk. 260-261). Mõisa-arentnikud ei loobunud aga majutusmaksu ja ratsurite moonastamismaksu nõudmisest. Saapa talu peremees oli sunnitud uuesti pöörduma kindralkubernerini poole. Kuberner Soop kohustas Kariste mõisa allrentnikku rittmeister Riesenkampfi kinni pidama Ehrensköldi määrusest (Erik Soopi kiri rittmeister Riesenkampfile, dateeritud 12. veebr. 1690, äratrükitud v. Dehni artikli kaasas, Inland 1860, lk. 261).

⁸⁴ Schwabe, op. cit., lk. 217.

Nagu juba eelpool mainitud, polnud talupoegade kaitse nende andamite ja orjuste õiendamise ja nende isiku suhtes mitte järsku saanud oma kaju, vaid oli arenenud aegapidi, kusjuures tegelik elu oli näidanud suunda selle teostamiseks. Tähtsaks abinõuks selles suhtes osutusid kuningale ja teistele ametivõimudele esitatud talupoegade kaebused, andes keskvalitsusele võimaluse põhjalikumalt süveneda meie talupojaskonna olukorda. Need kaebused olid korduvad ja ägedad. Rootsi ajaloolase Carlsoni teatel⁸⁵⁾, olevat 1683. a. üheksa talupoega kaebanud kuningale, et nendega käidavat halvasti ümber. Nende kaebuste järelevaatamiseks koostatud komisjon, mis asjaolusid pidi kohal järele uurima. Ka Liivimaa kindralkuberner Krister Horn sai käsu teadaandega Liivimaa mõisnikele meelde tuletada, et nad hoiduks kohtlemast talupoegi mittekristlikult ja ülekohtuselt. Siiski jätkusid talupoegade kaebused, mille järelevaatamiseks 1684. a. koostati uus komisjon⁸⁶⁾. Need kaebused jätkusid hiljemini veel selle järele, kui juba valitsuse poolt oli astutud samme talupoegade olukorra kergendamiseks. Kohalikud võimud ei pööranud siiski küllaliselt tähelepanu säärasele kaebustele või isegi sundisid talupoegi raskete karistustega neist loobuma⁸⁷⁾.

Karl XI ei jätnud aga sääraseid juhtusid kasutamata, et mõnel parajal silmapilgul oma käskudega välja astuda Liivimaa talupoegade kasuks.

IV

Vaadeldgem nüüd lähemalt Liivimaa riigimõisate tulundusliku valitsemise ja talupojaskonna järelevalve korraldust. Riigimõisate tulunduslik valitsemine kuulus Liivimaal n. n. tulundus-asehaldurite kompetentsi. Neid oli kaks, üks Põhja- ja teine Lõuna-Liivimaa jaoks, kusjuures esimene asus Tartus, teine — Riias. Põhja-Liivimaa tulundus-asehaldurile allusid tulundusvalitsuse suhtes Tartu ja Pärnu maakonnad (sel ajal puudusid veel praegused Valga, Võru ja Viljandi maakonnad, mis tekkisid XVIII sajandil Katariina II ajal ja omandasid lõpliku kaju alles XIX sajandil). Gustav Adolphi ajal kohtukondadena tekkinud Liivimaa maakonnad polnud oma rahvuslikult koostiselt ühtlaselt moodustatud. Eesti rahvusega maakondade alla kuulus ka puhtlāti kihelkondi, mis asjaolu teadagi osutus segavaks kohtumõistmisel (igas maakonnas oli üks maakohus olemas), eriti tunnistajate ülekuulamise puhul.

⁸⁵⁾ F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset, IV, Stockholm 1875, lk. 176 j. j.

⁸⁶⁾ Liivimaa talupoegade kaebusi ja palveid võimudele leidub ka meie Riigi Keskarhiivis (XVI 37e, 38c j. t.). Talupoegade kaebuste sisu asjus vt. lähemalt O. Liivi kirjutist „Ajaloolise Ajakirja“ käesolevas numbris.

⁸⁷⁾ Lõuna-Liivimaa suhtes leidub selle üle mitmeid näiteid mainitud Schwaabe töös, lk. 241-244.

Selle suure pahe kõrvaldas Liivimaa energiline kindralkuberner J. J. Hastfer, kelle korraldus 4. oktoobrist 1693 fikseeris maakondade (kohtukondade) piirid niiviisi, et rahvuslik printsiip leidis tähelepanu. Uue jaotuse põhjustas mitte ainult vajadus arvestada Liivimaa rahvuslikke erinevusi, vaid ka asjaolu, et seni maakonnad olid oma suuruselt liiga lahkuminevad. Hastfer mainib, et seni kuulunud mõned mõisad, kus tarvitusel läti keel, Pärnu maakohtu piirkonda, s. t. Pärnu maakonda. Seetõttu ei olevat kohtunik ega kohtuametnikud kodus olnud koha peal tarvitatava keelega ja pidanud abiks võtma kohalikke keeleoskajaid. Ka olevat see asjaolu eriti seganud talupojast tunnistajate ülekuulamist. Seepärast olevatki peale põhjalikku järelekaalumist peetud tarvilikuks eraldada Pärnu maakohtukonnast järgmised alad: Salatse, Salisburg (Väike-Salatse), Ruhja, Härgmäe, Lukke ja Valga ning ühendada nad Riia kohtukonnaga, kuna aga Marienburg, Schwaneburg ja Läti osa Adseli kihelkonnast pidid minema Võnnu või Kokenhuseni maakohtukonda⁸⁸⁾. Raske on muidugi öelda, kuivõrra uus kohtukondade jaotus oli mõõduandev tulunduslikes asjus. Arvatavasti osutus ta ka sellelki seisukohalt tarvilikuks, nimelt tulunduspiirkonna kohtuasjade alluvuse mõttes, mille lahendamine samuti oli kergem keelepiiride järgi.

Asehaldurid said endile abiks raamatupidaja ja käsikirjutaja. Esimese kohuseks oli kõikide vakuraamatute inventari registrite ja mõisaid puutuvate arvutuste korrashoid, rendi suuruse arvutamine, rentide likvideerimine mõisarentnikkudega ja -valitsejatega ja mõned muud ülesanded, mis ära tähendatakse temale antavas instruksioonis ja volituses. Käsikirjutaja hooleks oli pidada korrespondentsi, kirjutada protokollid mõisate revideerimisel, koostada mõisate inventari nimistud jne. Veel pidid asehalduri juurde kuuluma tulundusfiskaal ja maamõõtja. Esimese ülesandeks oli valvata kuninga õiguse ja huvide teostamise järele. Juhul, kui mõni rentnik või possessor laskis rendimõisa minna silmapaistvalt halvemasse seisundisse, tegi ülekohut selle talupoegadele, neid ruineerides, või muidu talitas kontrahi ja reglemendi vastu, pidi tulundusfiskaal sellest õigel ajal teatama ja võtma süüdlased kohtulikule vastutusele. Ta pidi ka informeeruma tülidest, mis olid tekkinud või veel võisid tekkida piiride asjus riigi- ja eramõisate vahel, ja kõigest sellest, mis oli tarvis ajada kohtu teel, otsekohe teatama vastavasse paika. Maamõõtja ülesandeks oli muu seas jagada vastava käsu põhjal maid talupoegade vahel ja selle üle koostada kaarte ja kirjeldisi⁸⁹⁾.

Tulundusasehalduri enda ülesanded olid loomulikult veel palju laialdasemad: tema kompetentsi kuulusid üldse riigimõisad, nende

⁸⁸⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I, lk. 1147 j. j.

⁸⁹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Asehaldurite instruksioon 1691. a., p. 38.

tulunduslik järelevalve j. m. Instruksioon kohustas teda teostama ka riigimõisate talupoegade kaitset igasuguse vägivalla, ülekohtuste paniste j. m. puhul⁹⁰). Et tõsiasi kursis olla, pidi asehaldur usinasti ümber reisima temale usaldatud piirkonnas, valvates riigimõisate seisundi järele ja kõrvaldades puudusi ning vigu. Selleks pidi ta teatavasse kohtadesse kokku kutsuma mõisarentnikke, valitsejaid ja talupoegi ning järele kuulama, kas kellelgi neist pole põhjust kaebamiseks. Kui asehaldur ise haiguse tõttu või mõnel muul põhjusel ei saanud teatavil tähtaegadel visiteerida kõiki silmapaistvamaid mõisaid, tuli selleks kasutada temale alluvaid tulundusametnikke. Iga säärase visitatsiooni korral pidid koostatama vastavad protokollid⁹¹).

Kui ühel või teisel juhul osutus tarvilikuks teha täpsalt kindlaks mõne riigimõisa talupoegade võlad, pidi asehaldur ise seda järele uurima või laskma seda teha temale alluvaid tulundusametnikke või teisi erapooletuid ja usaldusväärseid isikuid. Ka pidi asehaldur valvama selle järele, et riigimõisate possessorid ja rentnikud peaks raamatuid mõisate tulude üle ning ühes sellega arveid iga talupoja kohta, kusjuures tuli kuupäeva äratähendamisega kõik üles märkida, mis talupoeg oma kohusemaksudest õiendanud, mis temale ette antud ja mis ta sellest ära tasunud. Samuti pidi iga talupoeg saama kvii-tungiraamatu. See pidi tal kaasas olema, kui ta õiendas mõisas oma makse või kui ta võlgu võttis selleks, et possessor ja valitseja kuupäeva ära tähendades üles märgiks, mis talupojad tasunud aastasest rendist, erakordseist kontributsioonest või etteandmistest või mis talupoegadele ette antakse. Oli mõni rentnik märkuste täitmisel hooletu, pidi ta nõudmine jääma rahuldamata juhul, kui talupoeg eitas oma vastavat kohustist⁹²).

Üldse pidi tulundusasehaldur hoolitsema riigimõisate talupojaskonna kaitse eest, järele valvates, et talupoegi õigusevastaselt ei koormataks ja neile ülekohtu ei tehtaks. Et võtta võimalus talupoegadele ülekohtu teha maksude õiendamisel, võlgade tegemisel ja nende maksmisel, seati mõisas sellekohane raamatupidamine sisse. Et ka talupoeg ise oleks sellest teadlik, sai ta vastava kvii-tungiraamatu. Õige tähtis oli ka see, et instruksioon kohustas asehaldurit ennast ja temale alluvaid ametnikke sageli mõisu visiteerima ja alatasa talupoegade kaebusi silmas pidama. Asjaolu, et tulundusasehaldur ja temale alluvad ametnikud seisid riigi teenistuses, tagas omalt poolt suurema erapooletuse talupoegade kaitse teostamisel. Väga tähtis oli ka see, et tulundusasehaldur ja eriti tulundusfiskaal oma ametiala võimupiiride ja ülesannete tõttu omasid põhjalikke

⁹⁰) Buddenbrock, op. cit., II, I, ibid., p. 17.

⁹¹) Buddenbrock, op. cit., II, I, ibid., p. 32.

⁹²) Buddenbrock, op. cit., II, I, ibid., p. 35.

teadmisi oma piirkonna talupoegade tõelise seisundi üle ja võisid seepärast suure asjalikkusega teha tarvilikke korraldusi. Kahtlemata osutus riigimõisate talupoegadele kasulikuks, et just tulundusasehalduri ülesandeks oli järele valvata talude korraliku pidamise ja mõisa vastu kohustiste täitmise järgi⁹³). Võis ju tulundusasehaldur seda riigiametnikuna iseseisvamalt teostada, ilma et tal oleks tarvitsenud seejuures talupoegade suhtes talitada liiga ülekohtuselt või järsult, nagu see kergesti oleks võinud juhtuda siis, kui seda järelevalvet oleks teostanud talupoegade majapidamisest ja kohustiste täitmisest isiklikult huvitatud isikud — mõisarentnikud.

Üldse olid tulundusasehaldureil laialised volitused talupoegade ja nende talude disponeerimise suhtes. Kui taluperemees laste surma või pere väljasuremise tõttu jäi niivõrra jõuetuks, et ta enam ei suutnud oma talu korras hoida, või kui mõisal olid mõned tühjad talud, millede asustamiseks või ülesaitamiseks oli puudus inimestest, pidi tulundusasehaldur inimesi neist riigimõisatest, kus neid leidis üleliiga, üle viima sinna, kus neist tunti puudust. Üldse oli ta kohustatud silmas pidama seda, et riigimõisate taludes ei leiduks liiga palju inimesi nii hästi peremehe oma peres kui ka kõrulistest ja vabadikkude näol. Nimelt kardeti talude võlgadesse langemist, sest liiga rohkearvulise rahvastiku korral söövat taluinimesed ise ära talu lõikuse või jälle katsuvat end elatada metsast või mõnest teisest mittelubatud kõrvaltuluharust. Asehaldur pidi säärastel juhtudel neid kõrulisi ja vabadikke, kelledel selleks jätkus jõudu, sundima sulaseid võtma ja talu pidama või vastasel korral teenistusse astuma teenijaid vajavate taluperemeeste juurde. Taluperemehed, kel oli enam lapsi ja inimesi, kui talu vajas, pidi asehaldur kas suuremate talude peale viima või neile hankima maad juurde ja niiviisi talu suurendama, või jälle pidi ta sääraسته talude pere jagama, et seega aidata teisi talusid⁹⁴). Uudismaale asustatud talupojad tulid kohustistest vabastada teatavaiks aastaiks, kuid mitte liiga lühikeseks ajaks, et seega jälle ei kannataks talu sisseseadmine⁹⁵).

Sellest selgub, et taluperemeeste õigus talupidamise suhtes oli piiratud riigihuvide seisukohalt ja et taluinimesi võis üle viia ühest talust teise. Teadagi ei võinud riigimõisate talupoegade võõrandamisest müügi ja kinkimise teel juttu olla. Taluinimeste üleviimine sündis ainult selleks, et riigi huvides luua uusi talusid või hoida vanad talud nende kohustiste täitmisevõime juures⁹⁶).

⁹³) Buddenbrock, op. cit., II, I, ibid., p. 8, 9 ja 13.

⁹⁴) Buddenbrock, op. cit., II, I, ibid., p. 15.

⁹⁵) Ibid.; p. 16.

⁹⁶) Talude kohustiste kergendamine oli tulundusasehaldurite instruktiooni järgi võrdlemisi raske. Vt. selle üle lähemalt tulundusasehaldurite instruktioon 1691. a., p. 14. Missuguseid täiendavaid määrusi oli tarvis

Tulundusasehalduri võimkonda kuulus talupoegade kaitse, käesoleval korral riigile renti maksvates mõisates, elueamõisates, endistele pidajatele kümneks aastaks jäetud mõisates, mis läksid kümneaastase kasutamise järel tagasi riigi kätte, mõisates, mis palgaks antud, mõisates, mis antud ratsateenistuse eest, riigi kirikumõisates, kooliõpetajate taludes j. m.⁹⁷⁾.

H. Sepp.

(Lõpp järgmises numbris.)

Eestimaa talunikkude palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a.

Teatavasti algatas Rootsi valitsus Eesti- ja Liivimaa majandus- ja kultuurielu alal rea reforme, milledest osa ka suudeti teostada. Mainigem näiteina 1681. a. valitsuse poolt nõutud maade katasteerimist ja talurahva isikliku vabastamise küsimuse ülestõstmist. Samal ajal kõigutas mõisate tagastamine, mis osalt teostus päris radikaalsel kujul, rahva silmis tugevasti aadli võimu. Kui Rootsi valitsus reformide algatamisel lähtus mitte ainult oma õilsast tahtmusest, vaid peamiselt küll lootusest sel teel tõsta riigi majanduslikke tulusid, hindas eesti rahvas siiski neid uuendusi sageli valitsuse heasoovlikkusest tingitud üritustena. Nähti, et kuninga võim riivab ka aadlikke ja saab ajuti õieti kardetavaks sellele valitsevale seisusele, kes nii tihti esines rahva otsese rõhujana. Aadli maaomandusõiguste piiramine lõi nagu teatava toe talurahvale, kui see õiguse otsimisel hakkas pöörduma vahenditult kuninga poole.

Kui reduktsioon ühelt poolt tekitas eesti talurahva ühes osas ärevust ja arusaamatusi, mida mõisnikud ise mõnikord kasutasid endile poolehoiu hankimise huvides, siis põhjustas ta võib-olla teises osas lootusi oma seisundi parandamise võimalustele. Võidi loota, et mõisate üleminekuga eraomanikkude käest riigi kätte talurahvas satub paremaisesse elutingimustesse, nagu see tõepoolest sündiski mõnes kroonumõisas. Edasi võis ka valitsuse kavatsus talupoegi priiks lasta äratada lootusi maksva olukorra parandamisele. Kuid eesti talurahva tõeline seisund osutus nähtavasti üsna tihti reduktsiooni teostamise järel XVII sajandi lõpul endisest halvemaks, kuigi talupojad nüüd olid õige suurel määral sattunud

anda talupoegadele talu kasutamise alal, sellest eelpool tulundusreglemendi sisu käsitlemise puhul.

⁹⁷⁾ Buddenbrock, op. cit., II, I. Tulundusasehaldurite instruksioon 1691. a., p. 9.

kroonumõisate hooldamise alla. Olid ju viimased enamasti rentnikkude valitseda, kes päris hoolimatul kombel püüdsid maast antud rendiaja jooksul võimalikult palju saada. Seejuures kasutasid nad oma rendimõisa talunikke sageli kõrgemal määral, kui seda vast tegi eraomanik, kes pidi taluniku seisundit arvestama ja oma talupojele teatavad eluvõimalused mõõnma üksi juba seetõttu, et ta ise nii olevikus kui ka tulevikus sõltus oma mõisa alal asuva maarahva töövõimelisusest. Üleliiga raske surve sundis taluniku oma kohalt põgenema ja see asjaolu tõi mõisnikule ilmselt kahju. Muidugi ei tähenda kõik see veel, et mõisniku all oleks elamisvõimalused olnud võrdlemisi rahuldavad. Aadlik samuti ju püüdis võtta talunikult ülimat määra; ainult koheldes talunikkude kui isiklikku vara ta pidi arvestama ka selle säilitamist. Aadlikkude seas leidis koguni sagedasti omanikke, kes ilma mingi ettenägevama pilguta püüdsid pigistada talunikult kõik, seejuures teostades viimase suhtes hirmuvalitsust. Kaebusi selle üle maa kõrgemale võimukandjale esitati juba varakult üksikute talunikkude poolt, kuid enamasti tagajärjeta, sest kohapealsed aadlikud ja nende mõju all seisvad asutised oskasid asja pea alati oma kasuks pöörda. Selline abipalumine tegi tihti vaid palujate endi seisundi veel raskemaks, ja seepärast eeldas kaebustega esinemine härra ja käskija vastu juba suurt julgust ning trotslikkust. Olukord ses suhtes arvatavasti muutub mõnevõrra reduktsiooni ja kavatsetud kui ka teostatud reformide tõttu. Tõenäoliselt on eriti XVII sajandi kaheksakümnendail ja üheksakümnendail aastail päris sageli pöördutud kuninga poole abi saamiseks mõisniku ja rentniku omavoli vastu, mis avaldus talurahva liigeses koormamises ja halvas kohtlemises. Osale rõhutatud maarahvast paistab nüüd Rootsi kuningavõim lähedama maagilise abijõuna, sest see lubab taluniku põlve kergendada ja suudab edukalt murda mõisnikkude õigused neile seni kuulunud mõisamaaomanduse suhtes.

Selles kõiges avaldub, nagu seda juba eelpool mainitud, võimalda veidi liialdatud usk „kroonu“ suuresse heatahtlikkusse rahva suhtes: olles peaaegu alaliselt rahahädas, mille suurel määral põhjustasid Karl XI sõjaväelised reformid, muuseas laevastiku soetamine, ja sõda ise, seadis Rootsi valitsus teostatava maareformi peamiseks eesmärgiks esijoones majanduslikkude hüvede hankimise. Seepärast ei näi valitsusel hiljemini, kui maa oli juba reduktsiooni tagajärjel suures osas koondunud riigi kätte, talurahva priikslaskmisega enam iseäraselt ruttu olevat. Rentnikud, kes tihti olid sama maa endised omanikud — aadlikud, suhtusid, nagu nägime, rahvasse endise, kui mitte veel endisest suurema, valjusega. Selles mõttes on mõisatereduktsiooni vastu vaenulikul seisukohal asuvad balti-saksa ajaloolased hiljemini teinud etteheiteid selle-

aegsele Rootsi valitsusele ja — peab vist küll tunnustama — mõnikord mitte just päris ilma alusefa. Et talurahva seisund otsekohe palju ei paranenud ka reduktsiooni järel, seda osutavad teataval määral ka need talupoegade rahutused, mis Eesti- ja Liivimaal lahti puhkesid Põhjasõja eel ja selle ajal, osalt küll kaasamõjustatuna suurest näljaajast.

Talupoegade palvekirjade saatust aitavad iseloomustada ka kuningas Karl XI poolt Stokholmis 9. juulil 1685 tehtud resolutsioonid. Et palvekirjade originaalid sel korral pole meile kättesaadavad, siis saab nende sisust vaid väga pealiskaudse ülevaate kuninga otsuste kaudu. Enamasti kaevatakse mõisniku ebainimliku kohtlemise ning maksude raskuse üle. Osa puhul kuningas nõuab palves ettetoodud väärnähete kaotamist, teise osa kohta teeb ta korraldise vastavaile isikuile asjaolusid lähemalt tundma õppida, et siis alles teha otsust. Enamjagu palvekirju saadetakse kohapealseile ametmeestele, et need asja õiendaks. Ja niiviisi vist need palvekirjad enamasti ongi tagajärjetuks jäänud. Nagu näha resolutsioonide ära kirjadest Rootsi Riigiarhiivis, Livonica kogus, k. 30: „Supplika uttagna från Revals stads akter (=Estlands borgar — bönders suppliker)“ säilinud õhukesest aktikaustast „Bönders suppliker“, on kuningas ainuüksi mainitud 9. juulil 1685 otsuse teinud umbes 16 sellise palvekirja kohta, mis pärit nii Eesti- kui Liivimaa talunikelt. Kaebuste hulgas, mille resolutsioonid meil käepärast, leiduvad: talunik Reppo Jorksi kaebus Põltsamaa opmanni ebakristliku ümberkäimise üle, Hessi Jörgensi ja 6 taluniku kaebus rittmeister Zöge üle, Sebba Jörgensi kaebus, Calli Hansu, Calli Andersi ja veel 15 taluniku kaebus Kollokülüst rittmeister Yxküllil vastu, Reino Annose ja veel 14 taluniku kaebus Kollokülüst, talunik Weddo Hansu ja ta poja kaebus leitnant Taube vastu, talunik Bertele Hansu kaebus, Lennit Jörgensi ja teiste talupoegade palve kapten Boye suhtes, Dudelepsi Johani kaebus kapten Boye vastu, Fycke Hans opmann Meylandi vastu, Puppil Hansu ja ta venna kaebus rentnik Bretholdi vastu, Dudelepa Johan ooberstleitnant Rehbinderi vastu, talunik Jörgen Kesseli kaebus Hans von Roseni vastu, Zorlosse Jürgeni, Rebbo Jürgeni ja Secka Sabba Jacksi kaebus ooberst Pistohlkorsi vastu, Reppo Thomase kaebus ooberst Pahleni vastu, talunik Nenno Jacko Thomase kaebus.

Samas aktikaustas leiduvad Suure Pakri saare talunikkude palveile järgnenud resolutsioonid Johan III ja Karl XII ajast, ja sealsamas asub ka Peetri kihelkonna Ärwiita ning Udewa mõisate all asuvate külade mõne talupoja palvekirja kuningale, sisse tulnud 10. novembril 1684 ja vastatud juba 15. novembril s. a. Sellele palvekirjale on täienduseks samade mõisate talunikkude mõnin-

gad kaebepunktid asjaolude üle, mis pole palvekirjas endas puudutatud. Palved on rootsi keeles, nähtavasti kirjutatud mõne nende talunikku sõbra või eestkostja poolt. Nad iseloomustavad piltlikult seisundit, mis valitses sel ajal mitte ainult neis mõisais, milledest palveis jutt, vaid arvatavasti nii mitmes teiseski, ja seetõttu on allpool esitatav palve hea näide teistegi samalaadiliste kaebuste kohta. Kaebus, et härraskond ei võimalda pühapäevarahu ja kirikuskäimist (mis teatavasti mitte ainult oma usulise sihi, vaid ka sellele mõne muugi kaasaseltsiva lõbusama iseloomuga nähte tõttu moodustas talurahva vähenõudlikus ning vähese vaheldusega elus õieti tähtsa sündmuse), esineb juba varemalt ja tihti, nagu seda võivad tõendada Rootsi valitsuse poolt avaldatud ja mitmel puhul enamasti tagajärjefult korratud meeldetuletised ning määrused aadlikele. Edasi kõneldakse palves ülemääraselt raskest orjuse ja andamite normist, mis ületavat ümbruses tavaliselt tarvitusel oleva. Mõisniku valjust sel juhul, kui talunikud ei suuda tähtpäevaks oma makse õiendada, iseloomustatakse kujukate näidetega, samuti ka tema poolt teostatavat peksu- ja alandamisüsteemi, mis tuletab elavalt meelde vastavaid rahvatraditsioone. See on vähelohutav pilt, mis siit avaneb selleaegse maarahva elamistingimuste ja õigusliku olukorra kohta; võib-olla ka rahva meeleolugi avaldub, kuigi tumedalt, nagu ähvardusena või tingimusena esitatud lauses, et kui ülemus ei kavatse luua parandust sellisesse hirmuvalitsusse ning viletsusse, siis palujad sunnitud olevat lahkuma oma mailt „fäll Ryssland“, — Venemaale. Kui juba vaevalt küll palju lahedama elamiskorraga riigiks peetud seaegne Venemaa näis ainsa lootusena pääsemiseks Baltimail valitsevaist elutingimustest, siis ei võinud olukord siin tõepoolest olla kuigi hea. Järjekult ei õigustaks see majanduslikul alal pidama Rootsi aega „heaks ajaks“, kui mitte Vene aja alul XVIII sajandi esimesel poolel Põhjasõja laastavuse tulemusena seisund veel rohkem poleks halvenenud, mille tagajärjel eelnev Rootsi aeg pidi paistma ka majandusliku jõukuse suhtes paremas valguses. Selles mõttes oleks huvitav lähemalt analüüsida „vana hea Rootsi aja“ niivõrra tugeval kujul rahvatraditsioonis kajastumise õigeid põhjusi.

Igatahes võiks veel mainida, et rahva põgenemine Karjalast, Ingerist ja ka Baltimailt Venemaale võttis Rootsi valitsuse ajalhalbade maa viljelemistingimuste tõttu tähelepanuäratavalt suure kuju, kusjuures mõnel pool, näit. Ingeris, selleks kaasa mõjusid ka usulised vahekorrad. Selle põgenemisenähte vastu on Rootsi valitsus püüdnud mitmesuguste vahendite abil kestvalt võidelda.

Pöördudes tagasi palvekirja juurde, olgu tähelepanu juhitud selle lõpposalale, kus väljendatakse diplomaatlikul kujul arusaamist vajadusest oma seaduspäraseid kohustisi kanda ja tahtmist seda

ka teha ning samal ajal, nagu muuseas, juurde lisatakse viisakas meeldetuletis selle kohta, et ühe mõisa maa olevat varemini kuulunud kuningale, — meeldetuletis, mis seob käesolevat palvet ka tol ajal toimuva mõisate tagastamisega.

Endastmõistetavalt tuleb läheneda teataval määral arvustavalt palvekirja ja kaebuspunktide esitamise viisile, mis on küllaltki iseloomulik omale ajale: olukorda püütakse kirjeldada võimalikult kurvana ja palujaid võimalikult õnnetuina, kuid ühtlasi võimalikult sõnakuulelikena ja truualamlikena. Kuid sellegipärast annavad esitatud faktid kujutelma tõelisest seisundist kohapeal. Sellele palvekirjale on järgnenud neljapunktiline resolutsioon, mis kahjuks jätab kuninga seisukoha palve suhtes lähemalt määramata. Resolutsioonis käsitakse järgmist: tuleb vaadata, mis laadi mõis on kõne all olev ja mis mees on selle omanik (Straszberg), valmistada kiri esimesele talunikule, kes palvekirjale alla kirjutanud, ja selle kirja koopia lisada Straszbergile sihitatava kirja juurde.

Küllap peaks leiduma mõni teinegi eesti talunikkude vastavasisuline palvekiri Rootsi kuningale kas Rootsi Riigiarhiivi Livonica osakonnas või Läti Riigiarhiivis. Meie Riigi Keskarhiivis on igatahes selliseid kaebe- ja palvekirju õige mitmeid nii Liivi kui Eesti rootsiaegseis kindralkuberneride arhiives (Liivi kindralkubeneri arhiiv, XVI 37e, 38c j. t.; Riigi Keskarhiivi 1929. a. näituse nimestikus nr. nr. 109, 111, 113, 121). Oleks tänuväärne ülesanne need avaldada ja teaduslikult läbi töötada ühenduses Eesti agraarolude ning talurahva seisundi uurimisega kõne all oleval ajastul.

Käesolevaile, Rootsi Riigiarhiivis leiduvate palvekirjade ja kaebepunktide näiteile lisame juurde ka nende eestikeelse tõlke.

O. Liiv.

Stoor Mächtigeste Höghborne Furste; Aller Nädigeste Konungh och Herre.

Edhers Kongl: Maytt: twingar och drifwer osz fattige Bönder uthi Ehistland, i Jerfwen, uthi Ste. Peters Kyrckiesockn, under Herwita och Uddawa Häff, i Amuta och Walila¹⁾ Byar boendes, wår högsta och största Nöödh, aller underdånigest och ödmjukeligest här medh klageligen att föredraga och osz beswähra, huruledes Ryttmästaren wälbgh: Fransz Straszbergh²⁾, som wårt herrskap är, icke

¹⁾ Ärvita on endine mõisa Koeru kihelkonnas, samuti Udeva ja Vallila (Valila) sealsamas külad. Ammuta asub Peetri kihelkonnas.

²⁾ Esimene tuntud Strassburgi sugukonna liige on Hans v. Strassburg, kes oli Pontus de la Gardie juures vene keele tõlgiks ja uppus ühes temaga 1585. a. Narva jökke.

alenast, alle Stoore Solenne Fast- och Böne- samt andre Fäst- och Söndagar, middagztyder straxt håller osz till arbete och träädomb, opå sine höschlagh och uthi Ryorne, oachtat Gudh och högga öfwerheeten strängeligen befahlat, wy thee heelige dagar för arbete och släp skulle förskonte blifwa; Vthan och, så hafwer han osz opålagt een nye osedhwahnlig Rättigheet, att gifwa af hwart $\frac{1}{2}$. hacka Landh 1.Ltt. Lyn, som för detta, opå wår Landzorth aldrig warit brukeligit; Och måste $\frac{1}{2}$ Haka Bonde medh två Oxar och een häst, hwar dagh, heela weckan igenom, gåå till arbetes opå häffwet, mästedehles heela åhret igenom, och uthgiöra 2. arbetare till foot, så längie Skiörde- och höötyden wahrar; såsom och uthi Rättigheet gifwa tyo tunnor Rågh, tyo tunnor korn, 3: tr. hafra, 3. Dh. Kppt: och 1. fåår, thär emoth Een heel Haaka dubbelt måste betahla uthi alla persedler; han föregifwer wähl för andra och främmande, att han ey mehra tager af sina $\frac{1}{2}$ hake bönder än 5. tr. Rågh och 5 tr. korn så och 1 Pundh hafra; Mån medh orätt och altförstooht öfwermaßl, än som i Landzorthen brukeligit, belöpa sigh thee 5. tr. 10. Tunnor Landöfweligit mååhl och 1. Pundh hafwa 3. tunnor: När wy och intet mächta eller förmåå, för miszwäxt och oåhr skull, honom ett nöye giöra och till fridz ställa, röfwar han ifrån osz wåra oxar och boskap: Ifrån migh, Ugametze Claes, hafwer han på sådant sätt, tagit 2. Oxar och min eendesta koo, så och try stycken gamla Swyn, låtit medt. 5. paahr stycken spöö, stryka huden af migh, uthan all orsak och brått; Såsom och röfwat ifrån min Sohn Vgametz Thomas een godh häst, therföre att min Sohns huszbonde³⁾ wahr medh öminne bårtlupin, hwar till min Sohn ingen skuldh hadhe: Aff migh Ugametz Johan hafwer han och på samma wys tagit 2. köer och 1. oxa; Min hustru hafwer han låtit baasa och slåå aff twenne kubjeszar medh een Järnpitska, at hon som nogast medh lyfwet är kommen thårifrån och uthi 3. wekors tydh måste hålla wydh sängen, allenast therföre att någre arbetz Joen⁴⁾ henne owetandes gångit ifrån sitt arbete för altförstrång handtering. Min, Bertilla Mattisze Syster, hafwer han medh een giärdzlestöör så bastionera och prygla låtit, ribbenen i lyfwet sönder, att hon ett halfft åhr hållit widh sängien och ey kunnat allena gåå opå sina fötter, uthan annat fålck måst hielpa henne inn och uth. Från migh, Kollo Jurgi, som är Sahl. Wålbgh. Kr. Ewert Hastfers effterlåtne Sohns Arffbonde och räntewys under Straszborg kommen, hafwer han medh wålde tagit een koo effter jagh så gått som trugadt, till löffte migh satt, för een bonde Adam, hwilken bårtlupin är, och ay⁵⁾ kunnat skaffa honom till ställ igen, iagh och till hans rymmande ey warit wållande, thenne Adam är Cronones bonde under Låhngodzet Öthel och hafwer Leutnanten

³⁾ Husbonde = härra, omanik, peremees, ka talunik. Tarvitav samuti figuratiivses möistes. A. F. Dalin, Ordbok öfver svenska språket, Förra delen, Stokholm 1850, lk. 719.

⁴⁾ „Joen“ söna üle vt. J. E. Rietz, Ordbok öfver svenska allmogenspråket (Svenskt Dialekt Lexikon), Lund 1867, lk. 297.

⁵⁾ Ay = ej.

Pohlman skiänckt honom bårt till vårt härrskap, ehuruwäl han thär till aldelesslätt ingen Rätt hafft, föruthan detta så hafwer herskapet tagit af migh Kollo Jurgi 2. oxar och et ook; uthi förrige tyder hafwer iagh gifwit of mitt landh 1. fåår, nu 2. fåår; 1. lasz höö, nu 3. lasz, och måste wy alla medh fruchtan och räddhåga ställa osz fram för wår härskapp, när härskapet ey är wähl besinadh, medh räddhåga och fruchtan måste wy wår tjänst och skyldigheet giöra; Aldeles osz till Vndertryck och förtreeth, blifwa häffshundarna hissade och jagadhe att thee osz fördärfwa och nyderryfwa skohle, thäröfwer hafwer härrskapet sin lust och frögdh: Nu emädan wy älendige, arme och fattige bönder igenom ett sådant Tyranni, altförstoor strängheet och altförhårda styffheet aldeles blifwa förtryckte och i grund fördärfwade, så att wy nödgas i längden wyka ifrån wåre länder undan till Rysslandh, hwar Gudh och högha Öfwerheeten ey täckies nådigest skaffa här boot och bättring opå; Hwarföre länder här medh till Ers. K: Mt. wår älendige ödmiuke Böön och underdånigeste begiäran, medh gråtande tårar Ers K: Mtt. såsom Wår Högsta och Christeliga Potentat, Regent och Öfwerheet, allernådigest täcktes och behagade sikh öfwer osz och vårt ynekelige presseur och tillståndh förbarma, miskunda och wårda låtha, att Wy, såsom Christne, måtte Christeligen och skiähligen regerade och styrde blifwa; fåå uthgiöra wåra uthlagor som gammalt och waahnt, hwilcket wy ey neeka eller wågra kunna, och att wy således, medh ett gått Samweet måtte giöra Gudhi wår skyldiga Tjänst och Öfwerheeten then Plicht och the Vthlagor som wederbörr; synnerligen och särdeles effter thet Eena Landet Herwita häff, som vårt Herrskapp nu innehafwer och brukar, i förrige tyder hafwer warit Konungens Skyttars och Fiskiares Landh: för hwilcken högha Konunglige ynness och stoohra Nådhe Wy altydh, in till wår dödztundh förblif —

Ers: Kongl. Mayttz:

Vnderdånigeste, ödmiukeste och
hørsamste Undersåtare
och Bönder

Claes Ugametz i Amutaby wed Herwita

Ugametz Johan Jbidem

Bertill Mattisz i Wällilaby under
Uddewahäff

Kollo Jurgen Ibid — uthi St: Peters
Kyrckiesockn i Jerwen boendes.

*

Särskilte Klage Puncter och Beswähr, som Hans Kongl. Maytt: uthi all underdånigheet och ödmiukheet Ryttmästarens Wälbgh. Fransz Straszbergz Bönder för högstnödigt ärachta att föredraga, och uthi theras vnderdånige Supplication ey äre författade.

1. Will theras herres och huszbondes Sohn Lieutenanten Johan Christoffer Straszberg hafwa af Böndren Månadh, såsom andra

Krigz Befehlen, ehuruwähl han thär till ingen Rätt, och Crohman therför ingen Tienst gör, hwarcken hemma uthi Landet eller uppå främmande fiärran aflägne ohrter och Befästningar.

2. Oseedwahnlike plågor uptänckies, att straffa thee brätzlige, thär händer och fötter spänces tillsamman, thee underhafwande till tortur och plåga, man må sigh hafwa förbrutit eller ey, blifwer icke så noga tagit i betänckiande, allenast Herrskapetz hembdgrugheet sin willia.

3. Blifwer them påbördat thee bewilliade Draguner att kläda och underhålla, oansedt thee deszföruthan måste uthgiöra theas Vthskylder och Rättigheete, öfwer och icke under: Will altså Adelsmannen intet wetha aff någon vthgiff, vthan skuddar all Tungan och Lasten opå böndren, och kunna thee sigh icke så hägt beklaga och beswära som nödhen wähl tränger och behöfdes; Hwarföre thee wnderdånigst begiära någon lindring och förskoningh så frampt thee skohle kunne blifwa beholdne och icke aldeles ödeläggias, för hwilcken nådig hiälp och Kungl: vndsättning, thee altydh förblif

Hs: Kl: Mtz.

Vnderdånigste och ödmuikeste
vndersåthare

Böndren vndher Ryttmestn-
Wälbgh. Franz Straszbergh.

Tölge.

Suurevõimne Kõrgestisündinud Vürst, Kõigearmulisem Kuningas ja Härra.

Teie Kuninglikule Majesteedile sunnib ja ajab meid, vaeseid talunikke Eestimaalt, Järvast, Peetri kirikukihelkonnast, Herwita ja Udewa mõisate alt Amuta ja Valila küladest, meie kibedam ja suurim häda ette kandma kõige truualamlikumalt ja alandlikumalt, mil viisil rittmeister aulik Franz Straszbergh, kes on meie härraskond, mitte ainult suurtel pidulikkudel püha- ja palvepäevadel, vaid ka muudel pühadel ja pühapäevadel just lõuna paiku, hoiab meid töös ja orjuses oma heinamail ja ladudes, vaatamata Jumala ja kõrge Ülemuse valjule käsule, et meie need pühapäevad kaitstud oleksime töö ja talitamise eest; ilma põhjusega ta on meile peale pannud ühe uue ebatavalise maksu, et anda igalt pooleadramaal üks leisik linu, mis sellel meie maakohal kunagi pole olnud kombeks; ja iga pooleadramaa talunik kahe härja ning ühe hobusega igapäev, terve nädal läbi, peab käima tööl mõisale, enamasti aasta läbi, ja annab kaks jalameest nii kaua, kui kestab lõikuse- ja heinaaeg. Samuti on kohustiseks anda kümme tündrit rukist, kümme tündrit vilja, kolm tündrit kaeru, kolm taalrit vaskrahas ja üks lammas; seevastu aga terve adramaa peab maksma kahekordselt kõigis neis aineis. Tema teatab teistele ja võorastele küll, et ta rohkem ei saa oma pooleadramaa-talunikelt kui viis tündrit

rukist ja viis tündrit vilja ning ka üks punt kaeru; kuid siiski ülekohtune ja liiati suur on lisamõõt, kui see harilikult siinpaigas tarvitusel, sest need viis tündrit teevad kümme tündrit maa tavalises mõõdus ja üks punt kolm tündrit. Kui meie ei saa või ei suuda teda rahuldada ja seda anda tähtpäevaks, röövib ta meilt meie härjad ja lojused. Minult, Ugametze Claesilt ta niimoodi on võtnud kaks härga ning minu ainsa lehma ja ka kolm vana siga, lastes ilma mingi põhjuseta ja süüta anda mulle viie paari vitstega naha peale. Samuti minu pojalt Ugametze Thomaselt ta on röövinud ühe hea hobuse seepärast, et minu poja talunik oli salaja ära karanud, milles minu pojalt mingit süüdi polnud. Minult Ugametze Johanilt ta samal viisil on võtnud kaks lehma ja ühe härja; minu naist ta on lasknud ühe raudpiitsaga peksta ja lüüa kahe kupja poolt, et ta sellest häda vaevalt eluga pääsis ja kolm nädalat pidi lamama süngis, kõik ainult selle eest, et mõned tööpoisid tema teadmata olid tõölt lahkunud liig valju kohtlemise tõttu. Minu, Bertilla Mattisze, õde, ta on lasknud ühe aiateibaga nii taguda ja peksta, ribid kehas katki, et tema pool aastat asunud süngis ning ei võinud käia üksinda omal jalul, kui et muu rahvas teda aitama pidi sisse ja välja. Minult, Kollo Jurgilt, kes olen õndsas auliku härra Ewert Hastferi järelejäädud poja päristalunik ja rendikujul tulnud Straszborgi alla, ta on võimuga võtnud ühe lehma peale selle, kui mina, nii hästi kui sunnitud, olin vastutajaks ühe taluniku Adami eest, kes on ära karanud, ning ei suutnud muretseda teda keegi kohale; mina ja tema järele karanud ei olnud selles süüdi. See Adam on kroonu talunik Öötla läänimõisa alt ja leitnant Pohlman kinkis ta meie härraseile, kuigi temal selleks küll polnud mingit õigust. Peale selle on härrased võtnud minult, Kollo Jurgilt, kaks härga ja ühe ikke; varemaj ajal mina olen andnud oma maa eest ühe lamba, nüüd kaks, siis ühe koorma heinu, nüüd kolm koormat; ja peame meie kõik hirmu ning kartusega andma end härraste käsutusse siis, kui härrased ei ole meile sõbralikult meeletatud; kartusega ning hirmuga peame me täitma oma teenistust ja kohust. Täielikult meie rõhumiseks ja meelepahaks oleme mõisakoorte kisutavad ja taga-aetavad, et need saavad hävitada ja maha rebida meid; sellest on härrastel lust ja rõõm. Seetõttu nüüd meie hädased, õnnetud ja vaesed talunikud jääme allasurutuiks ning põhjalikult hukkuvaiks sellise türannia, niisuure valjuse ja niikange karmuse läbi, nii et tulevikus sunnitud oleme lahkuma oma mait Venemaale, kui Jumal ja kõrgeim Ülemus heaks ei arva muretseda armulikult siin abi ja parandust. Milleks siin aukartlikult ulatame Teie Kuninglikule Majesteedile meie hädase alandliku palve ning truualamliku sooviavaldise, voolavate pisaratega, Teie Kuninglikule Majesteedile kui Meie Kõrgeimale ja Kristlikuimale Potentaadile, Regendile ning Ülemusele kõigearmulisemaks otsustamiseks ja heaksarvamiseks meist ning et meie viletsat surutavust ja seisundit halastada, kergendada ja oma hoolde võtta, et meie kui ristiinimesed oleksime kristlikult ning õiglaselt valitsetavad ja juhitavad. Saame, nagu vanasti ja harilikult, kandma oma koormiseid, milledest meie ei saa keelduda ega ära

öelda, et niiviisi hea südametunnistusega suudaksime täita oma võlgnevat Kohust Jumalale ja Teenistust Ülemusele ning Andameid kuuluval määral; eriti ja iseäranis sellele Herwita mõisale, mida nüüd meie härraskond omab ja kasutab, mis varemil ajal olnud Kuninga Küttide ning Kalurite maa; millise kõrge Kuningliku poolehoiu ja suure Armulikkuse eest Meie alati, kuni oma surmatunnini jääme

Teie Kuningliku Majesteedi
truualamlikumad, alandlikumad ja
sõnakuulelikumad Alamad
ja talunikud

Claes Ugametz Amutakülas Herwita all
Ugametz Johan sealsamas
Bertill Mattisz Walilakülas Udeva mõisa all
Kollo Jurgen sealsamas — Peetri kiriku-
kihelkonnas Järvamaal elades.

*

Erilised Kaebepunktid ja Kurtmine, mis Tema Kuningliku Majesteedi täies truualamsuses ja alandlikkuses Rittmeisteri Auliku Franz Straszbergi talunikud kibedalt vajaliseks arvavad ette tuua ja nende truualamlikus palves ei ole esitatud.

1) Tahab nende härra ja omaniku poeg leitnant Johan Christoffer Straszberg saada talunikelt toidust nagu ka muid sõjakohustisi, kuigi temal selleks pole mingit õigust, ja tema kroonule selle eest ei tee mingit teenistust, nii kodus maal kui ka võõras kauguses asuvais paikades ja kindlustes.

2) Mõeldakse välja ebaharilikke piinu, et karistada süüdlasi, kelle käed ja jalad kokku kinnitatakse, kes asetatakse piinamise ja valu alla, vaatamata kas nad kurja teinud või mitte, seda ei võeta sugugi arvesse, Härraskonna tasumishimu jääb üksi vaid tema tahtmuseks.

3) Jääb neile lasuvaks neid majustatud Draguneid rõivastada ja ülal pidada, vaatamata sellele, et nad peale selle peavad õien-dama oma Makse ja Andameid, ennemini ülemäära ja mitte alla seda. Niiviisi aadlik ei taha midagi teada mõningast väljaminekust, ilma et heita kogu Koormuse ja Raskuse talunikele, ning ei või need sel määral kaevata ega kurta, kui häda seda küll sunniks ja tarvitseks. Mistõttu need truualamlikult otsivad mõningat kergendust ja kaitset, samuti et neid korralikult koheldaks ja et neid mitte täiesti paljaks ei röövitaks, milleks (on palutav) armulik aitamine ja Kuninglik abi. Need alati jäävad

Tema Kuningliku Majesteedi
truualamlikumad ja alandlikumad
alamad

Talunikud Rittmeisteri Auliku
Franz Straszberghi all.

Uuemaid uurimusi Läti vanema raua- aja kohta.

Hiljuti õpetatud Eesti Seltsi Toimetuste XXV-da vihuna ilmunud mag. H. Moora suurem töö „Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr.“, I osa, millele liitub teine sama autori töö „Ausgrabungen ältereisenzeitlicher Hügelgräber im Kreise Jekabpils“, seerias „Archioloogijas Raksti“, I, 3, Riia 1928, tohiks pakkuda ka Eesti arheoloogilisele uurimisele küllalt huvi, et neil pikemalt peatuda. On ju kultuurilised suhted Eesti ja Läti vahel kogu esiajaloolise aja kestes olnud väga tihedad. Seepärast omavadki kõik ühel maal ilmunud uurimistagajärjed peaaegu sama tähtsust naabermaale. Seejuures on Läti muinasteadust käsitlevad tööd Eestile peaaegu veel tähtsamadki kui Eesti omad Lätile. Asub ju Läti geograafiliselt teel Eesti ja Kesk-Europa vahel. Juba kiviajast saadik on meile aga lõuna poolt tulnud kultuurimõjusid, mis ühel või teisel viisil pidid puudutama ka Lätit. Eriti elavaiks muutuvad aga suhted Baltimaade ja Kirde-Saksamaa vahel rauaajal. Eelrooma rauaajal (umb. a. 500 e. Kr. kuni Krist. sünd.) valitses küll Eestis ja Lätis võrdlemisi nõrk kultuur, milles aga siiski, nagu allpool näeme, on märgata Ida-Preisi kultuurimõjusid. Tugevate kultuuritsentrumite moodustumisel Veikseli suudmel ja Ida-Preisil esimesil sajandeil peale Kristuse sündimist omabki läbikäimine nende alade ja Baltimaade vahel suuremat elavust. Kuna Veikseli kultuur, mille kandjaiks peetakse Gooti rahvast, levitas oma mõju peaaesjalikult mereteel Põhja-Eestisse, tuli teine kultuurimõju Ida-Preisist Eestisse maad mööda, Leedu ja Läti kaudu. On selge, et Eesti rauaaja kultuuri mitmesuguseid probleeme ei saagi lahendada enne, kui nad pole küllaldaselt määral uuritud meie lõunapoolsel naabrimaal.

Olgu mainitud, et Läti varema rauaaja kohta ei ole viimasel ajal enne mag. Moora töö ilmumist suuremaid töid ilmunud. Materjalikoguna tuli tarvitada ikkagi 1896. aastal ilmunud R. Hausmanni Riia arheoloogilise näituse katalogi¹⁾, kuna hilisemate tööde hulgast võiks mainida M. Eberti ülevaadet ajakirjas „Prähistorische Zeitschrift“²⁾, H. Moora kokkuvõtet koguteoses „Latvijas Archiologia“ (Riia 1926, lk. 35 j.j.) ja Baltimaid üldiselt käsitlevaid mitme autori poolt koostatud artik-

1) Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896, Riia 1896.

2) Prähistorische Zeitschrift V, 1913, lk. 498 j. j.

leid pealkirja all „Südostbaltikum“ M. Eberti poolt toimetatud töös „Reallexikon der Vorgeschichte“, XIII.

H. Moora teos „Die Eisenzeit in Lettland“ käsitleb õige pikka ajajärku, ümmarguselt aastast 500 e. Kr. kuni 500-ni peale Kr., seega eelrooma ja rooma rauaaega, tungides ka veel keskmise rauaaaja algusesse. Seni ilmunud esimene osa sisaldab ülevaate eelrooma rauaaajast ning materjali terve ajajärgu kohta. Lätis ilmunud töös „Ausgrabungen ältereisenzeitlicher Hügelgräber im Kreise Jekabpils“ on avaldatud autori poolt kahes kohas Lätis toimetatud kaevamiste aruandeid ühes siit leitud materjaliga. Kuna see materjal esimesena nimetatud tööst välja jäetud ja teiselt poolt mõlemas töös tarvitatakse täiesti ühtlast avaldamissüsteemi, siis moodustabki töö „Ausgrabungen ältereisenzeitlicher Hügelgräber im Kreise Jekabpils“ õieti esimese töö osa.

Uurimistagajärgedelt sõna kitsamas mõttes on kõige huvitavam raamatu „Die Eisenzeit Lettlands“ sissejuhatus, mis käsitleb eelrooma rauaaega ja seega moodustab õieti ennemini omaette peatüki, kui ainult sissejuhatus. Autor kirjeldab ja uurib üksikasjaliselt selle ajajärgu kinniste muinasjäänuste tüüpe ja leide. Eestiga seovad selle kultuuri n. n. kivikasthauad, s. o. enam-vähem ümmargused kivikalmed või — mõnes kohas Lätis — mullakääpad, mis harilikult sisaldavad suuri serviti asetatud kividest kirste, milleks Eestis tarvitati siin käepärast olevat, selleks väga kohast paat, kuna Lätis tuli tarvitada raudkive. Kalme piirab sageli suurtest raudkividest ring. Nende kalmete kõrval esineb Lätis veel vähe erinev tüüp, kus kivikastid asetatud ühe või paari suurema kivi või kiviprügitusena kalme keskkohal. Nende ühendamine eelmistega tundub tõenäolisena. Nende kalmete levimist selgitab juurdelisatud kaart (joon. 3). Lätis asuvad nad keskmises ja läänepoolses Vidzeme maakonnas, Eestis — peaaesjalikult mööda Põhja rannikut, Tallinnast ida poole, ja saartel. Arvatavasti samasse rühma kuuluvaid, kuid seni liiga vähe uuritud kalmeid leidub Eestis veel Virtsjärve kaldail.

Leidudelt on need kalmed õige kehvad. Läti omadest on pärit vaid kaks merevaigust nappu ning katkendlik lihtne pronksist kaela-võru, mis oma ebatüübilise kuju tõttu ei paku lähemaid dateerimisvõimalusi. Seevastu analüseerib autor merevaiknuppude päritolu ja dateerimisküsimust õige üksikasjaliselt, olgugi et sellele vastav Ida-Preisi võrdlusmaterjal niisugusena on ka veel teataval määral ebamäärane. Nuppude ühendamine Ida-Preisi Schwarzort'i leiust päritolevatega on igapidi õigustatud, kuid ei anna siiski tarvilikku alust dateerimiseks. Autori poolt käsitletud Polemneni kalmeleid pakub ses mõttes juba rohkem, ja ei või vist ollagi kahtlust, et Läti kivikastkalmete dateerimine eelrooma rauaaega vastab tõele,

seada enam, et ka viimaste aastate uurimistulemused kivikastkalmete kohta Eestis osutavad samuti sinnapoole.

Raskem on siiski nende päritolu küsimus. Kuna Läti kalmete leiud, nagu nägime, vastavad Ida-Preisi tüüpidele ja ka kalmete ehitusviis teataval määral sarnaneb viimasena mainitud ala kalmetega (olguigi, et Eestis ja Lätis täielikult puudub Ida-Preisile nii tüübiline matmine urnidesse), leiame Eesti kalmetes jällegi leide (nagu näit. üks kaelavõru Lüganuse Jäbaralt), mis on selgesti pärit Ojamaalt, kus samal ajal ka esineb kivikasthaudu. Kuna aga teiselt poolt Läti ja Eesti kalmed siiski tõenäoliselt moodustavad ühise rühma, siis ongi varemini püütud neid tuuletada kas tervelt Ida-Preisist või jällegi Skandinaaviast. Arvesse võttes ühe kui teise vaatekoha väiteid jätab Moora küsimuse esialgu lahtiseks, mis materjali puudulikkuse tõttu vahest esialgu ka kõige õigem.

Teisi autori poolt eelrooma rauaaega dateeritud muinasjäänuseid on üks vaiehitis Araiži järvelt ja asulajäänuseid muinaslinnul.

Araiži vaiehitise ühendab autor, nagu see vareminkinigi juba tehtud, jällegi samalaadiliste muinasjäänustega Ida-Preis, milledega ta sarnaneb ehitusviisilt kui ka leidudelt. Ida-Lätis levinud muinaslinnadele leiab ta seevastu paralleele idapoolses Leedus ja Kesk-Venemaal n. n. „Djakovo tüüpi“ muinaslinnade („gorodiščete“) näol. Neid viimaseid peetakse teatavasti umbes Kristuse sündimise ajal Eestisse sisse rändavate lääne-soomlaste lähtekohaks³⁾. Kõiki neid muinaslinnu ühendab nende ehitusviis (on olemas n. n. liht-muinaslinnu ja maanina-linnu) ja leidudes avalduv õige primitiivne kultuur, mille peamiseks aineks oli luu ja savi. Kahjuks on aga terve see muinaslinnade kultuur — nii Leedus kui ka Venemaal — seni väga vähe uuritud. Kõige pealt on puudus üksikasjalisest kaevamisplaanidest ja aruannetest, mis võimaldaksid leidude rühmitamist eri ajajärkudesse. Seepärast on ka nende kohta tehtud sünteesid veel problemaatilised ja ka nende dateerimist eelrooma rauaaega mõnes kohas leitud n. n. tekstiilkeraamika põhjal ei saa pidada lõplikult kindlaks. Ka leidude rühmitamine tüüpidesse ja nende analüüs (mis teatavasti luuasjadel, kus vorm sageli sõltub rohkem materjalist kui tegija vabast tahtest, palju raskem kui metallasjadel) on alles algastmel. Seega arvesse võttes ongi seletatav see summaarsus, millega autor käsitleb asulajäänuseid võrreldes kalmuleidudega. Iseenesest oleks nende primitiivsete asula-jäänuste uurimine küll üheks praegusaja huvitavamaks ülesandeks; kuid eeldades suuremaid uurimisi mitte ainult Baltimaail, vaid kõige pealt

³⁾ A. M. Tallgren, Zur Einwanderung der Esten, Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912—1920, lk. 185 j.j.

Venemaal, ei võinud see loomulikult sündida kõne all oleva töö piirides.

Üldse jääb eelrooma rauaaja selgitamine Baltimaal veel suurel määral tuleviku ülesandeks. Materjali puudulikkus, mis tingitud kõige pealt selle aja kultuuri nõrkusest, ei võimalda siin kaugeltki nii üksikasjalisi kultuurinähte rühmitusi ja dateerimisi, nagu neid võib teha järgmisel õitsval rooma rauaajal. Siiski näib, nagu võiks ka siin juba eraldada vähemalt kaks eri kultuurirühma — kivikasthaudade ja asulajäänuste oma, milledest esimene levinud läänepoolses Vidzeme maakonnas ja teine Latgalias. Mis puutub nende kultuuride kandjaisse, siis peab autor arvatavasti õigusega asulate ehitajaiks mõnda balti rahvast, kuna ta kivikasthaudade kultuuri rahvuse küsimuse ettevaatlikult jätab lahtiseks. Samal ajal juhib ta aga tähelepanu huvitavale tõsiasi, et kivikastkalmete levimise piirkond Lätis (ja suurtes joontes ka Eestis) langeb kokku järgmise ajajärgu kivikalmete levimisega. Nüüd tõendavad aga viimase aja uurimised Eestis ikka enam ja enam, et rooma rauaaja kivikalmed on arenenud eelrooma-aegseist kivikasthaudadest. Nii on näit. Ülikooli Arheoloogia Kabineti poolt 1927. a. toimetatud kaevamistel Lüganuse kihelkonnas Jäbara asundusel välja kaevatud esialgu veel avaldamata kivikalme, mis sisaldas ühel otsal tüübilisi kivikaste ja paar eelrooma rauaaja leidu ning teisel — peale Kristuse-aegseid leide ühes vastava kalmeehitusega. Seega on selge, et rooma rauaaja kultuur, mis küll uute kultuurimõjude ja arvatavasti ka uue rahvajuurdevoolu tõttu eelmise kultuuriga võrreldes määratult rikastunud, osutub siiski selle viimase otsekoheseks jätkuks; seda tõendab teataval määral näit. ka veel üksikute keraamikatüüpide (näit. kammkeraamika) alalhoidumine kiviajast saadik⁴). Olgugi, et kivikastkalmed osutavad, nagu me ülal nägime, võõrapärasest mõju, võime siiski, vähemalt hüpoteesina, julgeda pidada nende kandjaiks sellesama rahva eelkäijaid, kelle omaks peetakse rooma rauaaja kivikalmeid, s. o. mõnda soome-ugri rahvast.

Kõrvale jättes rahvuse küsimuse püüab aga autor selgitada eelrooma rauaaja kultuuri nõrkuse põhjusi ning vaatleb seda ühenduses naaberkultuuridega, kus sel ajal valitses peaaegu samasugune depressioon. Autor pooldab juba varemini kirjanduses avaldatud vaadet, et see üldine kultuuriline seisak sõltus peaaesjalikult keltide levimisest ja nende majanduslikust ülivõimust, mis sulges läbikäimise põhjapoolseile rahvale. Järgneval ajajärgul keldid seevastu kaotavad oma ülivõimu ning Baltimaade lähemas naabruses — Veikseli suudmel ja Ida-Preisil — tekkinud kultuuritsentrumid

⁴) Näiteks Jüri Lagedil, vt. A. Spreckelsen, Das Gräberfeld Laakt. Öpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIV, tahv. III:83, 84.

loovad uue „konjunktuuri“, mis võimaldab ka Eesti ja Läti kultuuri-dele tõusta enneolematule kõrgusele.

Selle eriti huvitava kultuuri käsitlemine jääb siiski autori üles-andeks raamatu teise osa jaoks. Kuid materjal on avaldatud esi-meses osas ja moodustabki selle peamise sisu. Materjali avaldamine on aga arheoloogilises töös niivõrt esimese järgu tähtsusega, et lubatagu peatuda ka sellel vähe üksikasjalisemalt.

Materjali avaldamisel on autor pannud suurt rõhku piltidele. Selles mõttes töö „Die Eisenzeit Lettlands“ ületab seni Eestis ja Lätis ilmunud arheoloogilised teosed, kuna piltide klišeed on head ja trükk selge, mida ei saa kahjuks nii suurel määral öelda teise töö „Ausgrabungen ältereisenzeitlicher Hügelgräber im Kreise Jekabpils“ kohta.

Esemed on pildistatud uurimisotstarbele vastavas suuruses, nii et ka esemete üksikasjad on hästi näha. Viimastele on üldse pandud suurt rõhku — näit. leiame hulga detailjoonistisi, läbi-lõikeid jne. Leidude kirjeldised tekstis on lühikesed ja täpsad. Nende tarvitamist kergendab suurel määral õnnestunud võte, et iga eseme kirjeldusel osutatakse mõnele pildile, millega vastav asi sarnaneb. Sarnanevuse eriaastmete väljenduseks on ühelt poolt tarvi-fatud täpsalt äramääratud termineid, teiselt poolt on ka kõik lahku-minekud üksikasjaliselt ära tähendatud. Seega saame tõesti iga eseme kohta täiesti selge kujutelma.

Materjal tundub olevat täielik ja on avaldatud leiukohtade tähestiku järjekorras. Autor on tarvitanud järjekindlalt lätikeelseid leiukohtade nimesid, lisades eestikeelseid vaid neile, mis vastava nime all olid tuntud vanemast saksakeelsest kirjandusest. Seega on siin kinni peetud kindlast süsteemist, mis aitab ära hoida mitme-keelsete kohanimede tarvitamisest tekkivaid segadusi. Leiukoha nimetusele, leidude muuseuminumbrate ja tähtsama kirjanduse loen-dile järgneb iga leiu kohta lühike kokkuvõte selle leiusuhetest.

Peab ütlema, et Läti varemaja rauaaja materjal on kahjuks suure-malt osalt kas leitud juhuslikult või välja kaevatud mineva sajandi uurijate poolt praeguste nõuete vaatekohast võrdlemisi asjatund-matult. Kaevamistel harilikult ei valmistatud plaani, vaid paremal juhul mõningaid skitse. Muuseumides korraldati asju mitte leiu-kohtade järgi, nagu seda tehakse nüüd, vaid tüüpide järgi, lahutades üksikuid leide. See süsteem ja vanade muuseumide katalogide puudulikkus on soodustanud suurel määral vanemate leidude segi-minekut. On tunda, et autor on kasutanud kõiki võimalusi esemete identifitseerimiseks, kasutades selleks ahiivmaterjale, vanu üles-võtteid, joonistisi jne. Kahjuks ei olnud tal võimalik avaldada suu-

remal hulgal kaevamisplaane. Tahvlil XLI avaldatud 1889. aastal valmistatud kivikalme kaevamisplaan, mis säilinuist kindlasti üks paremaid, ei rahulda siiski praeguse aja nõudeid. Just kivikalmete plaanide avaldamine oleks Eesti seisukohalt olnud väga huvitav, kuid siin tuleb nähtavasti ära oodata uusi kaevamisi Lätis. Palju parema ülevaate saame rooma rauaaja kääbaskalmetest, missuguseid Moora ise kaevanud ja avaldanud töös „Ausgrabungen ältereisenzeitlicher Hügelgräber im Kreise Jekabpils“. Need kaevamised on toimetatud ja avaldatud vastavalt uuema aja meetodile üksikasjaliste plaanide ja ülesvõtetega. Läti muinsusvalitsuse (Pieminieklu Valde) poolt valmistatud mitmevärvilised, suures masstaabis reprodutseeritud plaanid on mõnele joonistamistehnilisele puudusele vaatamata täitsa rahuldavad; kaevamisülesvõtted — eriti kiviring tahvl. II, 2 — on õnnestunud hästi ja annavad kujuka pildi selle muististe rühmast.

Lõpuks avaldab autor raamatus „Die Eisenzeit in Lettland“ veel mõned tabelid ja levimiskaardid. Kahele suurele tabelile on koondatud terve eelpool tekstis kirjeldatud rooma rauaaja materjal, kuna kolmas sisaldab rahvasterändamisaja algusse kuuluva suure Plavniekkalusi kalmistu materjali. Kergendades edaspidist uurimistööd on niisugused tabelid muidugi alati väga tervitatud. Leidude levimiskaartidest pakub erilist huvi kaart tahv. XLII. See kujutab mitte ainult kalmete erirühmade levimist, vaid annab pildi asustuslevimise sõltuvusest geoloogilistest oludest, kuna samal kaardil on ära tähendatud ka mere ja järvede transgressioonide piirkonnad. Samalaadilise kaardi Eesti kohta demonstreeris autor oma ettekandel „Kodumaa majanduselust ja suhetest naabermaadega esimestel sajanditel p. Kr.“ Akadeemilise Ajaloo-Seltsi koosolekul⁵⁾). Selles ta jõudis otsusele, et Eestis varemal rauaajal olid asustatud ainult need alad, kuhu mere transgressioon ei ulatunud, kuna siin maa oli põllutööks kõige soodsam. Soised ja metsarikkad alad olid kindlatelt asustamisjärgedelt tühjad, kuid neist leitakse seevastu üksikleitudena jahimeeste poolt sinna kaotatud tuluskive, nagu näeme seda Lätigi kohta kaardil tahv. XLIV.

Juba need paar näidet tõendavad, et rooma rauaaja kõrge kultuur Lätis kui ka Eestis esitab uurijale mitmesuguseid huvitavaid probleeme. Jääme lootma, et meil varsti avaneb võimalus tutvuda ka nende käsitlemisega raamatu „Die Eisenzeit in Lettland“ järgnevas osas.

M. Schmiedehelm.

⁵⁾ Vt. Ajalooline Ajakiri 1929, Nr. 2, lk. 101.

Varia.

Carl Hallendorff †.

Käesoleva aasta 28. aprillil suri Stokholmis ajalooürija Carl Hallendorff.

Hallendorff sündis Rappestadis Ida-Göötamaal 5. novembril 1869 ja õppis 1888. a. alates Upsalas ajalugu. Tema uurimisalaks sai esialgu Karl XII ajastu, eriti sündmuste ja muudatuste kompleks, mis on seotud Suure Põhjasõja tekkimisega. Oma 1897. a. ilmunud väitekirjas „Bidrag till det stora nordiska krigets förhistoria“ käsitleb ta Põhjasõja ja rootsivastase liidu tekkimislugu. Paralleelselt sellele ja oma pärastistes uurimustes jälgis ta Põhjasõja ajaloo seotud poliitilisi ja muid olukordi. Neist oleks mainitavad: „De hemliga förbindelserna mellan Danmark och konung August maj — september 1699“ (ilmunud 1897. a. C. G. Malmströmi pidukirjutises) ja võrdlemisi sisurikas „Konung Augusts politik åren 1700—01“ (ilmunud seerias „Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Upsala, VI, 4, Upsala, Leipzig 1898); siia kuulub ka „August den starke och Karl XII under nordiska krigets förste skede“ (ilmunud Historisk Tidskrift'is 1905). Kahes viimatimainitud uurimuses kriiputab Hallendorff alla Saksi kuninga Augusti osa rootsivastases võitluses, eriti ära märkides Saksi sõjavägede erikaalu selle kestuse esimesil aastail. Augusti ja saksilaste osa suhtes selles võitluses asub enam-vähem samal seisukohal ka tuntud Karl XII ajaloo ürija Harald Hjärne.

Ka on Hallendorff püüdnud valgustada teisi küsimusi Karl XII ajaloo alalt. Tähtsam ta sellistest töödest on „Karl XII och Lewenhaupt år 1708“ (Upsala Universitets Årsbok 1902), kus lähemalt selgitatakse Lewenhaupti ja Gyllenkroki relatsioonide allikaväärtust ja iseloomustatakse Lewenhaupti kui kindralit, kusjuures autori seisukoht osutub enam soodsaks Karl XII-le kui Lewenhauptile. Sellega oli Hallendorff loobunud seisukohast, mis seni domineeris Rootsi ajaloo uurimises mainitud küsimuse valgustamisel.

Peale mainitud suuremate uurimuste on Hallendorff annud mõned väärtuslikud väiksemad lisad Karl XII ajaloo historiograafiale, eriti Adlerfeldi ja Nordbergi Karl XII ajalugudele: „Anmärkningar öfver G. Adlerfelds „Histoire militaire de Charles XII“ (Historisk Tidskrift 1899), „Bidrag till frågan om publicerande af Nordbergs konung Carl XII-s historia. Studier öfver den äldre Karl XII-s historiografien“, Upsala 1899, ja „Gustav Adlerfelds journal från Karl XII-s krig“ (Historisk Tidskrift 1908). Üsna huvitavad on ka õige rikkalikud allikakriitilised seletused teoses „Karl XII och Lewenhaupt år 1708“, kus on lähemalt eritletud kõik vastavad allikategiid, m. s. ka allikad, mis seotud Karl XII sõjakäiguga Venemaale, eriti a. 1708. Need seletused on üldiselt suure väärtusega Karl XII sõjaajaloo uurimisel.

Hallendorffi uurimused töid talle tunnustatud nime. Ta valiti Upsala ülikooli professoriks ja a. 1925 Karolinska Förbundet'i esimeheks. 1901. a. tehti talle ülesandeks jätkata „Sveriges traktater“ väljaandmist. Aastail 1902—1915 andiski ta välja selle seeria 5. ande kolm viimast ja 6. ande 1. vihu, mis sisaldasid materjale Rootsi osavõtu kohta kolmekümneaastasest sõjast (1630—1648).

Hallendorffi huvideala muutus selle järel, kui ta võttis endale Kaubanduse Kõrgema Kooli organiseerimise, saades selle rektoriks ja olles ka 1911. a. peale selles riigiteaduse ja ökonomia professoriks. Nüüd pööras ta kui ajaloolane oma tähelepanu Rootsi majandusajaloole. Sel alal tuleb tema suurematest töödest mainida teose „Sveriges riksbank 1668—1918“ II ja III, 2 osa (ilmunud 1919—1920). Majandusajaloo uurimise alal ei osutanud ta siiski niisugust tagajärjekust kui poliitilise ajaloo käsitlemisel. Selle eest oli tema teotsemine tagajärjekam Karl XV ja Oskar I ajajärgu uurimisel. Et Eesti ajaloo seisukohast need Hallendorffi tööd ei ärata tähelepanu, siis võib neist käesolevas mööduda.

Meie ajaloo seisukohast on hinnatavad eriti Hallendorffi uurimused Põhjasõja ja rootsivastase liidu tekkimise ja kuningas Augusti osa üle Põhjasõja esimesil aastail. Kasutades uusi arhiivandmeid metoodilise uurimise alusena, on Hallendorff toonud neisse küsimusisse suuremat selgust ja sellega avardanud Põhjasõja ajaloo uurimist. Järjelikult tuleb meie ajaloo uurijail neid Hallendorffi töid tõsiselt arvestada.

H. Sepp.

*

Tänavu suvel ilmus Tallinna linnaarhiivi väljaannete 4. numbrina dr. P. Johanseni poolt toimetatud töö „Katkendid Tallinna esimestest turberaamatutest“ (Revaler Geleitsbuch-Bruchstücke 1365—1458). Teos on saksakeelne. Ta on varustatud toimetaja poolt pike-malt sisu selgitava sissejuhatusega, kus kõige pealt peatatakse lähemalt keskaegse turbe ehk saate iseloomu küsimusel ja neil juhtudel, mil seda vajati nii orduajal kui ka peale selle lõppu XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi alul Tallinnas j. m. Säilinud katkendite järgi, ajast aa. 1365—1458, on turvet antud Tallinnas umbes 1200 isikule, muu seas aa. 1365—1396 163 eestlasele, aa. 1397—1414 34-le ja aa. 1428—1457 88-le. Nagu eessõnas. toodud andmetest näha, on Tallinnas eestlastele antud erilisel palju turvet XVI sajandi esimese poole lõpul ja keskel. Autor on püüdnud mõista põhjusi, mille tõttu eestlased siis nii ohtrasti vajasisid turvet. Väärtuslikule sissejuhatusele (lk. VII—XXXIX), mille kaasas näitena ära trükitud mõned turberaamatute leheküljed, järgneb turberaamatu katkendite tekst (lk. 1—74) turvet saanud isikute nimedega, süüteo, turbe aja j. m. äratähendamise-ga. Mitte vähese väärtusega pole ka autori poolt hoolikalt koostatud koha-ja nimede (lk. 75—90) ning asja- ja sõnaderegister (lk. 91—96). Erilist allakriipsutamist vajab seejuures asjaolu, et autor turberaamatus esinevate kohanimede juures toob paralleelselt praegused saksa- ja eestikeelsed kohanimed.

H. S.

*

„Eesti Biograafilise Leksikoni“ IV vihu (XIX+179 lk., hind 7 kr.) ilmumisega käesoleva aasta septembris on selle käsiraamatu väljaandmine esialgu lõpule jõudnud. Küll on sellest vihust välja jäetud täiendusosa, mida on otsustatud avaldada hiljemini, kuid ilma selletagi moodustab leksikon täieliku terviku. IV vihk sisaldab üldse 225 artiklit (Seckendorff'ist Zimse'ni), milledest tähtsamate ja pikematena on mainitavad: J. Semper, L. Sepp, B. Šeremetjev, F. W. v. Sivers, K. G. Sonntag, P. Speek, H. Stahl, O. Strandman, G. Suits, K. E. Sööt, J. Tamm, A. H. Tammsaare, J. Teemant, R. Tobias, H. Treffner, N. Triik, F. Tuglas, J. Tõnisson (625 rida, pikeim kõigist leksikoni artikleist), C. Ulmann,

Marie Under, O. R. L. Ungern-Sternberg („Ungru krahv“), Waldemar II ja IV, A. L. Weizenberg, M. Veske, J. V. Veski, G. Westel, F. J. Wiedemann, A. Wiera, Ed. Wikde (581 r.), Wilhelm Moodenast, Wilhelm Brandenburgist, J. Vilms, A. Virginius, D. O. Wirkhaus, H. Viisnapuu, J. Zamoyski, J. Zimse. Kuigi IV vihik lehekülgede arvult ületab III-nda, on selle artiklite üldarv tunduvalt vähem III vihu omast, kus see ulatus 301-ni. Seevastu sisaldab IV vihik rohkesti pikemaid ja põhjalikumaid käsitlusi Eesti ajanduse kultuuriloos silmapaistvaist tegelasist. Vihule on juurde lisatud pikem eessõna, mis peale leksikoni saamisloo esitab ülevaate selleaoliste teoste senistest väljaandmise katseist Eestis kui ka biograafilisest teatmikirjandusest välismail. Vihu lõpul leiduv isikunimede register, mis sisaldab kõik leksikonis üldse esinevad isikunimed, hõlbustab määramist teoste tarvitamist.

Pikem ja üksikasjalisem arvustis „Eesti Biograafilise Leksikoni“ kõigi vihikute kohta ilmub ühes lähemas „Ajaloolise Ajakirja“ numbris.

—s.

*

Sügisel 1928 ilmus trükist Tartus asuva Alalise Ajaloo-Õppekorralduse Toimkonna toimetiste esimese numbrina „Valik ajaloolisi oskussõnu“ (31 lk., hind 40 senti), mis sisaldab 765, suures enamikus saksa-keelset ajalooterminite eestikeelsete vastetega. Brošüüri lõppu on lisatud register. Teatavasti töötab ajaloo oskussõnastiku koostamise alal juba 1922. aastast Akad. Ajaloo-Seltsi juures H. Sepa juhatusel vastav toimikond, mille materjalide najal ongi tehtud kõnesolev valik. Nagu juba „Valiku“ eessõnas rõhutatakse, tahab see olla ainult ajutiseks asendajaks tulevasele täielikule ajaloo-oskussõnastikule; seetõttu oleksid üksikasjalisemad kriitilised märkused valiku põhimõtete, ulatuse j. m. kohta esialgu liigsed. Olgu vaid tähendatud, et brošüüri lehitsemisel torkavad silma mitmedki võrdlemisi haruldased terminid, mis kooli õppetöös vaevalt osutuvad vajalikeks; seevastu on välja jäänud mõned üldtarvitatavad terminid, nagu näiteks Benediktiner, Bettelmönch, Bürgermeister, Diözese, Erzbischof, Hakenrichter, Hauskomtur, Heiligum, Kanoniker, Kapitel, Kleriker, Ordnungsgericht, Prämonstratenser, Rat, Tempelherr, Tribut, Überlieferung j. t. Ka tunduvad mitmed terminid ajaloo oskussõnadena esitamiseks liialt üldlaadilistena. Siiski võiks see raamatuke suurel määral kaasa aidata hulga tähtsamate ajalooliste oskussõnade tarvitamise ühtlustamisele Eesti koolides ja on ses mõttes soovitatav eeskätt ajaloo õpetajaile.

—s.

*

Eurasia Septentrionalis Antiqua IV. Bulletin et mémoires consacrés à l'archéologie et l'ethnographie de l'Europe orientale et de l'Asie du nord, 339 lk., arvukaid jooniseid, Helsingi 1929. Hind 4 dollarit.

Käesoleva aasta suvel ilmus võrdlemisi kehakana Eurasia Septentrionalis Antiqua (= ESA) IV köide. ESA-st ja selle poolt omaksvõetud ülesandest on olnud juba juttu „Ajaloolises Ajakirjas“ (1928, nr. 2).

ESA IV köide on pühendatud tuntud vene muinasteadlasele A. A. Spitsõn'ile, selle täites mõni aeg tagasi 70 a. Prof. A. A. Spitsõnil on väga suuri teeneid vene arkeoloogilise aineistiku avaldamisel, ta on teataval määral vene muinasteaduse isaks ja on üldtuntud ka väljaspool

oma maa piire. Vastavalt mainitule, on ESA IV veel enam kui eelnevad köited ühendanud enda ümber kaastöölisena arvukate maade teadlasi. Kõrges eas ja lugupeetud uurija A. A. Spitsõni elutöö tunnustusena on tema sõbrad ja kaasuurijad temale pühendatud köites püüdnud katkete kaupa elustada kogu mõõtmatu Eurasia Septentrionalise muinasaja, Poolast kauge Mandžuuriani ja Soomest Kaukasuseni, ala, mis muinasainestikus moodustab teatava terviku ja mille laiu ja avaraid, nagu Eurasia harudki, teaduslikke probleeme lugupeetud teadlane oma võimete kohaselt on püüdnud selgitada.

Viiks liig pikale käesolevas retsensioonis üksikasjalisemalt peatuda kõikide ESA IV köite kirjutiste juures, mainime neist vast ainult tähtsamad.

Köite esimese kirjutisena väärib tähelepanu vene teadlase V. J. Tolmačov'i oma Mandžuuria paleoliitikumist. Hiina ja üldse Kauge-Ida muinasaeg on viimaseil aastail saanud kasvava tähelepanu osaliseks nii Vene kui Lääne-Euroopa ja Skandinaavia teadlaste poolt. On ilmsiks tulnud palju uusi huvitavaid leide, seni muinasteaduslikult pea täiesti tundmata alult ja korjatud rikkalikke arkeoloogilisi kogusid. On võimalik, et nende lähem uurimine ja avaldamine võib üles tõsta täiesti uusi probleeme Eurasia muinasaja selgitamisel.

Prof. Tallgren, temale omase laia ja julge perspektiivide asetamisega, käsitleb pikemas kirjutises Põhja-Kaukasuse pronksaega, näidates huvitavaile kultuuriühendusile siit Ägäuse mere ja läänepoolsete Donaumaade kultuuridega.

Moskva I Riigiülikooli Antropoloogilise Instituudi ümber koondunud rühm nooremaid arkeolooge prof. B. S. Zuukov'i juhatusel avaldab rea kirjutisi kiviaja ainestikust ja selle metodoloogias. Eriti viimases on prof. Zuukov'i kool hoolsa ja kaunis süstemaatilise töö tagajärjena saavutanud vast mõnda tähelepanuväärilist ja uut. Teiselt poolt küll just samas koolis teeb teataval määral liialdatud süstematiseerimine vahel materjali käsitlemise vähe raskepäraseks ja avatleb järeldusile, mis üle ulatuvad ainestiku tõelisest väärtusest.

Kumbki pikema kirjutise avaldavad poola ainestikust tuntud poola arkeoloogid W. Antoniewicz ja J. Kostrzewski. Oluliselt uut ja tähelepanuväärilist sisaldab T. Passek'i ja B. A. Latõnin'i kirjutis Eurasia harudel leiduvaist kivikujudest n. n. „kamennõe babõ“. Autoreil on läinud korda veenvalt tõestada, et osa neist, seni paljude vene muinasteadlaste huvi äratanud skulptuurseist kivikujudest kuulub sküüti-sarmaati aega, s. t. on tunduvalt vanemad, kui seda seni arvati. Ka 'etnograafiliste paralleelide toomine praeguste čuvašide matmiskombeist on huvitavaks lisanduseks kivikujude omaaegse otstarbe selgitamisel.

Peale eespool kõne all olnud võiks ESA IV-as köites veel mainida saksa muinasteadlase G. v. Merhart'i, Volga Saksa Vabariigi Keskmuseumi juhataja Paul Rau, vene arkeoloogide A. V. Schmid'i, O. Krivtsov-Grakov'i, I. Fabritius'e, B. N. Grakov'i, T. Minaeva ja teiste töid.

Etnograafia, nagu ka ESA varemais köiteis, on võrreldes muinasteadusega leidnud õige vähe tähelepanu. Puht etnograafiline on Vsev. Sahanev'i lühikene kirjutis vene rahvakunsti algupärast. Muinas- ning rahvateaduse piirilt on peale eespool kõnesolnud T. Passek'i ja B. A. Latõnin'i kirjutise teise osa mõned köites avaldatud tööd Vene maal asuvate soomeste rahvaste ajaloolisist kalmeist.

Eesti arkeoloogiat käsitlevad ESA IV-s köites mag. M. Schmiedehelm kirjutises „Ein Depofund aus Tartu“ ja mag. H. Moora lühemas uurimuses „Wotische Altertümer aus Estland“.

Mag. M. Schmiedehelm kirjeldab ja analüseerib ülevaatliskus ja põhjalikus artiklis praegu Leningradi Ermitažis säilivat, 1915. a. Tartus leitud aareleidu. Leidu kuulub peale muu huvitav hõbekruutsifiks (ristikuju), esimene sellesarnane Eestist. Autor paigutab, allakirjutanu arvates õieti, leiu XII sajandi keskpaika, kusjuures mainitud ristikuju võiks ka vanem, teatava aja pärandusena põlvest-põlve edasi antud olla.

Tõsist huvi nii kodumaa muinasteadlasile kui ajaloolasile pakub mag. H. Moora uurimus vadjalaste muinasleidest Eestis. Juba omas 1926. a. ilmunud töös „Eestlaste kultuur muistsel iseseisvusajal“ tõstab mag. H. Moora mööda minnes (märge 77, lk. 150) üles küsimuse vadjalaste omaaegsest asustusest Kirde-Eestis. Käesolevas üksikasjalisemas uurimuses, mis põhjeneb kõigepealt arkeoloogilisel aineistikul, aga kus on arvesse võetud ka ajaloolisi ning keeleteaduslikke tõsiasi, näitab autor, et nooremal rauaajal, umb. XI sajandist alates, ja nähtavasti ka veel orduajal on olnud Kirde-Eestis, Peipsi põhja- ning looderannikul, vadjaa asustus. Kõnesolev mag. H. Moora töö on kujukaks näiteks sellest, kuidas arkeoloogilise aineistiku üksikasjalisem uurimine võib lisada mõndagi olulist ja uut meie kodumaa ajaloo vanema ajajärgu tundmaõppimisel.

Eesti arkeoloogia seisukohalt võiks ESA IV-as veel mainida soomlase H. Salose tööd Laadoga ranniku noorema rauaaja leidest. See on mõeldud kõigepealt nähtavasti kriitilise materjali avaldusena ja on selt seisukohalt lähtudes peaaesjalikult deskriptiivne. Ida-Eesti kääbaste uurimisele on huvitavaks võrdlusaineks V. J. Ravdonikas'e kirjutis Laadoga kaguranniku „soomeste“ kurgaanide matmiskombeist.

ESA IV köide sisaldab rohkesti mitmekesiseid ning väärtuslikke uurimusi ja materjali avaldusi omaksvõetud tööalast ning tohiks pakkuda huvi laiale muinasteadlaste, samuti aga rahvateadlaste ning ajaloolaste ringkonnile.

E. Ld.

Õiendus.

„Ajaloolises Ajakirjas“ 1929, nr. 1 on R. Kenkman'i artiklises „Märkmeid arhivaalide näituste kohta“ sisse jäänud järgmised trükivead, mida palume lahkesti ära pärandada.

Lk. 34 on 15. rea järel ülalt välja jäänud sõnad: „pühitsetavat tähtsat momenti Lüübeki ajaloos. Ühtlasi juhatab meid“...

Lk. 50 on 14. ja 15. rea vahel ülalt välja jäänud rida: „et Keskarhiivi näituse korraldajatele mitte-ajaloolastele raskusi sünni.“...

Lk. 29, 29. rida ülalt tuleb sõnade „1848—84. aastast“ asemel lugeda „1848—49. aastast“.

Lk. 31, 30. rida ülalt tuleb „ajutiselt järjestatud“ asemel lugeda „ajaliselt järjestatud“.

Lk. 41, 17. rida ülalt tuleb „käekirjad“ asemel lugeda „käsikirjad“.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1929. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, O. Liiv, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve†, prof. H. Oldekop†, H. Ottenson, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, N. Treumuth, J. Vasar, K. Vilhelmsen, dr. E. Virányi, dr. Fr. Westling† (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen† (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 2. kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub detsembrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927. ja 1928. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.